

З ІСТОРИЇ СХОДОЗНАВСТВА

ISSN 2415-8712 (on-line); ISSN 1682-671X (print)
Shodoznavstvo, 2023, No. 92, pp. 133–196
doi: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2023.92.133>

UDC 821.161.1(477.54)-992Риттер

**“FROM KISLOVODSK TO SUKHUM THROUGH TEBERDA
(A TOUR ALONG THE SUKHUM MILITARY ROAD)”:
THE LITTLE-KNOWN TRAVEL NOTES OF PAVLO RITTER
(1872–1939)**

M. Domanovska

PhD (History)

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

marina.domanovska@karazin.ua

ORCID: 0000-0003-4287-7620

A. Domanovskiyi

PhD (History), Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

gesta.baudolini@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8434-3374

The article introduces the academic community to the little-known travel notes “*From Kislovodsk to Sukhum via Teberda (A Tour along the Sukhum Military Road)*” by the prominent Orientalist and Indologist, professor of Kharkiv University Pavlo Ritter. The scholar’s observations from a journey to the Caucasus were published in the illustrated supplement to the popular Kharkiv newspaper Morning (Utro), which he edited from 1906 to 1909. In late April 1909, after a series of court trials in which no sufficient grounds were found to indict him for his work as a journalist, Ritter resigned from

© 2023 M. Domanovska and A. Domanovskiyi; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

the post of editor and began to prepare for the journey. Along with restoring his health and enjoying the spectacular views and mountainscapes of the Caucasus, Ritter saw it as his mission to share with the readers of the popular newspaper his observations, high-quality photographs, and detailed instructions for those who might also like to make this difficult trip. Unlike the daily newspaper Morning itself, available to the general public as part of the electronic archive of the project “LIBRARIA: Archive of Ukrainian Periodicals Online,” the illustrated supplement, which was published on Sundays and in which Ritter’s travel notes “*From Kislovodsk to Sukhum via Teberda (A Tour along the Sukhum Military Road)*” appeared in September–November 1909, is not digitized. The authors were able to access it at the V. H. Korolenko Kharkiv State Science Library two weeks before the full-scale Russian invasion of Ukraine and eventually prepare it for publication.

Keywords: Pavlo Ritter, newspaper “Morning”, travel notes, Caucasus, Sukhum Military Road, Russian Empire

М. С. Домановська, А. М. Домановський
**“ВІД КИСЛОВОДСЬКА ДО СУХУМА
ЧЕРЕЗ ТЕБЕРДУ (ЕКСКУРСІЯ
ВІЙСЬКОВО-СУХУМСЬКОЮ ДОРОГОЮ”:
МАЛОВІДОМІ ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ
ПАВЛА РІТТЕРА (1872–1939)**

Павло Григорович Ріттер (1872–1939) відомий насамперед як історик і перекладач, фундатор української індології. Його науковий і творчий доробок добре досліджений фахівцями саме в контексті історії українського сходознавства загалом та індології зокрема [Грицай 2010; Грицай 2017; Ковалевский, Авербух 1966; Чувпило 2016; Чувпило 2018 і бібліографія в цих виданнях]. Натомість існує низка публікацій науковця, які практично не привертають уваги дослідників, хоча й становлять суттєвий інтерес. Серед них – маловідомі подорожні нотатки “От Кисловодська до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге)” [Ріттер 1909], опубліковані 1909 року в ілюстрованому додатку до харківської газети “Утро”.

Подорожні нотатки Павла Ріттера згадуються у списках його публікацій [Ковалевский, Авербух 1966; Грицай 2010], утім у бібліографічному описі саме цієї позиції зустрічається низка недоглядів. Зокрема, укладач бібліографії Павла Ріттера Хацкель Надель не зазначив № 870 газети “Утро”, у якому була опублікована

п’ята частина подорожніх нотаток, обмежившись лише числом 18/X (18 жовтня) [Надель 1966, 51]. Світлана Грицай повторила цю неточність услід за попереднім укладачем: не згадала № 870 і вказала лише 18 жовтня. Також дослідниця помилково зазначила № 853 замість № 858, утім поряд з помилковим № 853 правильно зазначила дату 4 жовтня, коли була опублікована третя частина нотаток [Грицай 2010, 240; Грицай 2017, 65]. Спричинені ці помилки тим, що укладачі бібліографії науковця, найімовірніше, не мали змоги особисто опрацювати цю публікацію через малодоступність у бібліотеках газети “Утро” і ще гіршу доступність її ілюстрованого додатка.

На сьогодні знайомство з газетою “Утро” суттєво полегшене наявністю електронного архіву видання на сайті проєкту “LIBRARIA. Архів української періодики онлайн”. На жаль, цифровий архів “Утра” на сайті проєкту неповний: у ньому бракує низки номерів газети. Особливо прикро, що архів не містить значної частини ілюстрованих додатків видання, які виходили друком зазвичай у неділю. Немає в цифровому архіві “Утра” також тих номерів ілюстрованого додатка, у яких публікувалися подорожні нотатки Павла Ріттера “От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге)” у вересні – листопаді 1909 року. Опрацювати їх вдалося в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка завдяки всебічній допомозі співробітниць бібліотеки, яким ми висловлюємо щиро й глибоко вдячність¹.

Нотатки “От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге)” Павло Ріттер опублікував за підсумками поїздки на Кавказ, що відбулася в липні 1909 року. У подорож учений вирушив після звільнення з посади редактора газети “Утро”, обов’язки якого він сумлінно виконував упродовж грудня 1906 – квітня 1909 року. На цій посаді йому довелося неодноразово зазнавати тиску і переслідувань з боку представників влади Російської імперії в Харкові, пройти кілька судових процесів і сплачувати чималі штрафи. Детально про це йдеться в

¹ Публікація джерела підготовлена М. Є. Домановською і А. М. Домановським. М. Є. Домановська: вступна стаття, переклад з російської і коментар розділів 1–5; А. М. Домановський: вступна стаття, переклад з російської і коментар розділів 6–9, цифрова обробка і підготовка фото-матеріалів до друку.

нашій опублікованій статті «Павло Григорович Ріттер – редактор харківської газети “Утро” (1906–1909 рр.)» [Домановський, Домановська 2022].

Вже не обтяжений інтенсивною роботою з видання щоденної газети, на початку липня 1909 року Павло Ріттер вирушив у відпустку на Кавказ. Спостережливе око та гострий розум науковця й журналіста спонукали його прискіпливо фіксувати всі найважливіші моменти подорожі, детально описувати побачене і фотографувати найцікавіші красиви, об’єкти й пам’ятки.

З огляду на малодоступність оригіналу публікації подорожніх нотаток Павла Ріттера “От Кисловодска до Сухума через Теберду (Екскурсія по Военно-Сухумской дороге)” в ілюстрованому додатку до газети “Утро” (вересень – листопад 1909 року) публікуємо його коментований переклад українською мовою (мова оригіналу російська) під назвою “Від Кисловодська до Сухума через Теберду (Екскурсія Військово-Сухумською дорогою)”. Коментарі у примітках, які належать Павлу Ріттеру, також перекладені українською і позначені в тексті “*коментар Павла Ріттера*”. Переклад українською мовою опублікованого російською мовою тексту подорожніх нотаток Павла Ріттера здійснено відповідно до статті 22 Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. Це набуває особливої ваги в умовах широкомасштабного нападу РФ на Україну і важливо для розвитку українського сходознавства, оскільки вводить текст джерела до українського мовного та культурного простору, уможливаючи його всебічне й різностороннє сприйняття та використання українськими читачами.

Численні топоніми, які зустрічаються в тексті, подано в сучасній українській транскрипції. Також у коментарях зазначено традиційне для доби Російської імперії написання російською і за можливості мовами народів Кавказу. У процесі коментування значень топонімів, гідронімів, оронімів використано широке коло загальнодоступних матеріалів з енциклопедичних видань, довідників тощо. Ці уточнення наводяться в узагальненому стислому вигляді без посилань. Біографічні довідки про осіб, яких згадує в подорожніх записках Павло Ріттер, відомості про літературні і музичні твори також наводяться максимально коротко, без додаткової бібліографії.

У тексті знаком [...] позначені лакуни – місця, які неможливо прочитати внаслідок пошкодження газетної шпальти, неякісного друку чи потрапляння на згин підшивки. На жаль, наразі немає технічної можливості відтворити у високій якості всі світлини, якими проілюстровано нотатки. Підшивка газети “Утро” за 1909 рік у Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка зшита в такий спосіб, що частина фото потрапляє на лінію згину газетної шпальти біля корінця підшивки. Внаслідок цього частину фотографій неможливо скопіювати, не розшиваючи підшивку. Зробити це зараз, за умов широкомасштабного нападу Російської Федерації на український народ і державу Україну, на жаль, неможливо.

Риттер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду // Утро. Иллюстрированное приложение. Воскресенье, 27 сентября 1909 г. № 852. С. 1–4.

с. 1

I.

Серед широкої публіки майже всі, навіть ті, хто не подорожував Кавказом, знають усе ж таки про те, що від Кавказу² до Тифліса³ проходить через гірський хребет, перевалуючи поблизу Казбеку⁴, відома своєю красою Військово-Грузинська дорога⁵. Утім,

² Ймовірно, Павло Риттер має на увазі саме Головний, або Вододільний, Кавказський хребет, що простягається на 1200 км із заходу на схід від Чорного до Каспійського моря і є вододілом річок Кубані, Тереку, Сулаку, Кодорі, Інгури та інших. Кавказський хребет ділить Кавказ на дві частини: Передкавказзя (Північний Кавказ) і Закавказзя.

³ Центр Тифліської губернії Російської імперії (1846–1917), столиця Грузинської Демократичної Республіки (1918–1921), Грузинської СРР (1921–1936). З 1936 р. офіційно стала вживатися назва Тбілісі. Тбілісі – столиця Грузинської РСР (1936–1991), після проголошення незалежності 1991 р. – столиця Грузії.

⁴ Казбек – стратовулкан (5034 м), розташований у східній частині Центрального Кавказу (Північна Осетія). Повз гору проходить Військово-Грузинська дорога.

⁵ Історична назва дороги через Головний Кавказський хребет, яка сполучає міста Владикавказ та Тбілісі (до 1936 р. Тифліс), довжина 208 км. Дорога проходить уздовж долини річки Тереку, через Скелястий хребет уздовж Дар’яльської ущелини, ущелиною річки Байдарки підіймається до Хрестового перевалу (висота 2384 м), далі в долину річки Білої Арагі і вздовж правого берега річки Кури підходить до Тбілісі.

далеко не всім знайома, хоча б за назвою, так звана Військово-Осетинська (також колісна) дорога⁶, що пролягає на захід від Владикавказу⁷ – через Алагір⁸, Цейський льодовик⁹ і Мамісонський перевал¹⁰ – до Кутаїси¹¹ і викликає не менш захоплені відгуки мандрівників. Нарешті, образно кажучи, зовсім уже мало хто знає про існування третьої, найзахіднішої і найбільш дикої перевальної дороги, так званої Військово-Сухумської¹², що веде з Кубанської області¹³, за течією річки Кубані¹⁴ та її притоки Теберди¹⁵,

⁶ Історична назва дороги через Головний Кавказький хребет, що з'єднувала місто Кутаїсі і залізничну станцію Дарго-Кох (Карджин). Побудована 1897 р.

⁷ Місто в центральній частині Північного Кавказу на обох берегах річки Тереку, за 30 км від Дар'яльської ущелини, на початку Військово-Грузинської дороги. Центр Терської області Російської імперії з 1860 р., область ліквідована радянською владою 1921 р. Владикавказ мав назву Орджонікідзе (1931–1944, 1954–1990), Дзауджикау (1944–1954). 1990 р. місту повернено назву Владикавказ. Нині столиця Республіки Північна Осетія-Аланія у складі Російської Федерації.

⁸ Слобода Алагір на початку ХХ ст. перебувала у складі Терської області, Владикавказького відділу.

⁹ Долинний льодовик на північному схилі Великого Кавказу.

¹⁰ Перевал на висоті 2911 м через Головний Кавказький хребет у західній частині Великого Кавказу. Перевал з'єднує долину річки Мамісондон з долиною річки Чанчахі, через нього проходить Військово-Осетинська дорога.

¹¹ У часи Російської імперії – місто Кутаїс, після 1918 р. – Кутаїсі. Центр історичної області Імеретії на відстані 221 км від Тбілісі (до 1936 р. Тифліс). Центр Кутаїської губернії (1846–1917). Сьогодні Кутаїсі – центр регіону Імеретія (Грузія), частково окупованого Південною Осетією (самопроголошена республіка, визнана Російською Федерацією).

¹² Історична назва дороги через Головний Кавказький хребет, що сполучає міста Черкеськ і Сухумі.

¹³ Адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії (центр Катеринодар) на Північному Кавказі в долині річки Кубані та її приток.

¹⁴ Річка на Північному Кавказі. Утворюється злиттям річок Уллукам та Уччулан, що витікають зі схилів Ельбрусу, з краю льодовика Уллукам, довжина 870 км.

¹⁵ Річка в Карачаєво-Черкесії, ліва притока р. Кубані, довжина 60 км.

через Клухорський перевал¹⁶, що лежить на висоті понад 2^{1/2} верст над рівнем моря (9240 футів), повз дивовижне, що розмірзається лише на 3–4 тижні на рік, “бірюзове” Тебердинське озеро¹⁷. Озеро розташоване між грандіозними ущелинами і лісистими долинами спорожнілої, безлюдної Абхазії¹⁸, чудовий багатоводний потік Кодора¹⁹ приводить до Сухума²⁰ з його розкішною майже тропічною рослинністю, що сягає самого берега Чорного моря.

Пройти або “зробити” цю дорогу – як люблять висловлюватися справжні туристи – з півночі на південь можна, розпочавши від

¹⁶ Гірський перевал через Головний Кавказький хребет між верхів’ями річок Теберди і Кодорі. Висота 2781 м. Через перевал проходить Військово-Сухумська дорога.

¹⁷ Ймовірно, Павло Ріттер має на увазі одне з трьох Бадуцьких озер на річці Бадук, лівій притоці Теберди, між хребтами Хаджибей і Бадуцьким на Західному Кавказі, в Карачаєво-Черкесії. Також автор тут може згадувати озеро Кара-Кель, що розташоване поблизу міста Теберда Карачаєво-Черкеської республіки РФ (до 1971 р. – селище) і має льодовикове походження.

¹⁸ Абхазія – історико-географічний регіон на Південному Кавказі (Гагринський, Зибський, Кодорський, Абхазький хребти, низовинне узбережжя Чорного моря; річки: Біпі, Кодорі, Гуміста, Галідзга; озера: Ріца, Амткелі, Бебесир). Більша частина Абхазії вкрита лісами з багатою рослинністю (понад 1500 видів). Поліетнічний регіон. На початку ХХ ст. Абхазія – складник Сухумського округу Кутаїської губернії Російської імперії. Згадуючи про “спорожнілу, безлюдну Абхазію”, Павло Ріттер акцентує наслідки придушення повстань горців 1866 і 1877 рр. проти імперського панування і переселення їх до Османської імперії, а також той факт, що після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Російська імперія розгорнула в регіоні каральні акції, депортувавши понад половину населення. Головною причиною були звинувачення горців-мусульман у симпатіях до ворожих турків.

¹⁹ Кодор (груз. Кодорі, абх. Кудри) – гірська річка в Абхазії довжиною 84 км, що впадає в Чорне море. Ущелиною Кодору через Клухорський перевал у Головному Кавказькому хребті 1894–1903 рр. було прокладено Військово-Сухумську дорогу для сполучення Сухума з Черкеськом.

²⁰ Сухум (така назва вживалася в 1810–1936 рр., від 1936 р. до сьогодні – Сухумі) – місто на східному узбережжі Чорного моря, столиця і найбільше місто Абхазії. З 1864 р. центр Сухумської військової області, підпорядкованої Кутаїському генерал-губернатору, з 1866 р. – Сухумського округу Кутаїської губернії.

одного з таких двох пунктів, розташованих на залізничній лінії: або від станиці Невіномиськ²¹ (130 верст на північ від станції “Мінеральні води”²²) до м. Баталпашинська²³ (50 верст) і далі вздовж річки Кубані до впадіння в неї Теберди (також близько 50 верст) поблизу аулу Кам’яноміського²⁴. Або ж можна виїхати з Кисловодська²⁵ і, прямуючи спочатку берегами річки Підкумку²⁶, а потім найдовшим Маринськом спуском і ущелиною (вздовж р. Марри²⁷), дістатися того ж аулу Кам’яноміського; цей шлях (близько 90 верст) набагато красивіший за перший, але сама дорога у ще більш первісному стані, хоча слід зазначити заздалегідь, що наступна, вже єдина Військово-Сухумська дорога, що йде до перевалу і далі, може бути названа “дорогою” лише досить умовно.

Цього літа за найвдаліших і найщасливіших умов мені довелося пройти цей шлях від Кисловодська до Сухума. З незабутніми та своєрідними враженнями цієї екскурсії я і збираюся поділитися з читачами.

План подорожі виник ще минулої зими в Петербурзі, в одному з інтелігентських гуртків, до того ж брати участь пропонували і “знайомим своїх знайомих” – розраховували, що кількість

²¹ Залізнична станція у Ставропольській губернії Російської імперії.

²² Залізничний вузол Ростово-Владикавказької залізниці.

²³ Павло Ріттер називає Баталпашинськ містом чи містечком, проте указ Олександра II 1869 р. про перейменування однойменної станиці на місто був скасований 1903 року.

²⁴ Аул у Карачаєво-Черкесії (кар.: Ташкепюр ель). На поч. ХХ ст. входив до складу Баталпашинського відділу Кубанської області Російської імперії.

²⁵ Засноване 1803 р. як військова фортеця указом імператора Олександра I, 1903 р. курортне містечко Кисловодська Слобода дістало статус міста у складі Терської області Російської імперії. Назва походить від джерела кислої мінеральної води нарзан. Кисловодськ розташований на висоті 725–1200 м над рівнем моря в долині між схилами Головного Кавказького хребта, в ущелинах річок Вільхівки і Березової, які впадають у річку Підкумок. Сьогодні місто-курорт у Ставропольському краї Російської Федерації.

²⁶ Р. Підкумок – найбільша права притока р. Куми. Бере початок з гори Гум-Баши в Карачаєво-Черкесії, впадає в р. Куму поблизу села Краснокумського Георгіївського району Ставропольського краю РФ.

²⁷ Р. Мара – правобережна притока р. Кубані (Північний Кавказ, Карачаєво-Черкесія).

дійде 12–15 осіб; збірним пунктом було визначено Кисловодськ, готель “Нарзан”, а термін початку походу – 5 липня. Як завжди буває, багато хто не зміг приїхати з різних причин, зрештою до вечора 4 липня в “Нарзані” нас зібралося лише 7 осіб. Жінок було троє: одна, петербурзька дама, приїхала прямо з Петербурга, друга, зовсім молоденька колишня курсистка, яку ми прозвали Псковитянкою, щойно відвідала гірські екскурсії в Кабарді²⁸ Балкарією²⁹, ледве встигла до Кисловодська з Нальчика³⁰, а третя – з Конотопа³¹, молода вчителька гімназії, яку ми прозвали Малоросійянкою. Четверо чоловіків були представлені парою харків’ян – І. П. Білоконський³² і я, а також парою петербуржців, утім колишніх харків’ян, – О. М. Биков³³ і М. А. Гредескул³⁴. Останній особливо насолоджувався цією подорожжю, яка так

²⁸ Кабардинський (Нальчицький) округ Терської області Російської імперії (1882–1918) на Північному Кавказі, Кабардино-Балкарської автономної області (1921–1936), Кабардино-Балкарської автономної РСР (до 1992 р.). Нині у складі Кабардино-Балкарської Республіки (суб’єкт Російської Федерації).

²⁹ Історична територія проживання народу балкарців (дослівно: горяни, аланла) в горах і передгір’ях Центрального Кавказу, у долинах річок Малка, Баксан, Чегем, Черек та їхніх приток, що належать до басейну Тереку. Тут розташовані найвища гора Європи Ельбрус і найвищі вершини Кавказу Дихтау, Коштан-Тау, Джангітау.

³⁰ Слобода Нальчик – центр Нальчицького округу Терської області Російської імперії (1882–1918), з 1921 р. місто, центр Кабардино-Балкарської автономної області (1921–1936), Кабардино-Балкарської автономної РСР (до 1992 р.). Нині центр Кабардино-Балкарської Республіки у складі Російської Федерації. Місто розташоване на річці Нальчику (басейн р. Тереку) поблизу підніжжя Головного Кавказького хребта.

³¹ Місто в Чернігівській губернії Російської імперії.

³² Білоконський Іван Петрович (1855–1931) – публіцист, журналіст, педагог, на початку ХХ ст. активний учасник кадетської організації “Союз освобождения”, член Харківського товариства грамотності.

³³ Биков Олександр Миколайович (1860–1919) – професор, фахівець з фабричного законодавства, політичний діяч, член Конституційно-демократичної партії.

³⁴ Гредескул Микола Андрійович (1865–1941) – учений-правознавець, професор кафедри цивільного права та судочинства Харківського університету, член Першої Державної думи Російської імперії від міста Харкова, член Конституційно-демократичної партії.

контрастувала з його минулорічною “дачею” у Хрестах³⁵. Весь шлях до Сухума (близько 300 верст) треба було пройти то на колесах, то пішки. Ми спочатку винайняли дві лінійки³⁶ на дромах³⁷ до дачного місця Теберди (близько 120 верст), за що “дрогали” взяли з нас по 25 руб. від лінійки.

II.

Ми виїхали з Кисловодська в неділю 5 липня о 3^{1/2} годині дня, розмістившись на двох лінійках і навантаживши на них свій доволі громіздкий багаж: близько 15 місць, зокрема й зовсім непридатні для в'ючної переправи через перевал два кошики у формі скринь і навіть... дерев'яна кругла коробка з дамським капелюхом, яку привезла ще зовсім недосвідчена у справі альпінізму “Малоросіянка”. Загалом пакування багажу і заготівлю провіанту було проведено далеко не раціонально. Лише завдяки винятковій, напрочуд гарній погоді і надзвичайно вдалому перебігу всієї подорожі ми не поплатилися за своє поспішне спорядження, зроблене нашвидкуруч і, по суті, навмання, хоча експедиція й була задумана мало не за пів року. Щодо цього Білоконський доводив, що довгі попередні збори в російських туристів завжди виявляються найгіршими; справді, передбачалося, що екскурсанти-петербуржці закуплять і привезуть із собою все потрібне, але оскільки один сподівався на іншого, то в результаті ми мали все придбати 4-го ввечері в Кисловодську, а потім уже в дорозі шкодувати, що “не захопили, на жаль, того-то”, або (рідше) радіти, коли в кого-небудь було з собою щось корисне в подорожі, взяте ним із власної ініціативи.

с. 2

День був сіренький, барометр стояв низько, тож призначена кавказьким гірським клубом на 6 липня екскурсія на Берма-

³⁵ Ймовірно, йдеться про село Хрестище Берестенківської волості Харківської губернії. Нині село у складі Красноградської міської територіальної громади. Також Павло Ріттер може використовувати умовну, доступну лише його найближчому оточенню, локальну назву, яка не відповідає офіційному топоніму.

³⁶ Ймовірно, йдеться про поширені на початку ХХ століття парокініні лінійки, у яких пасажири розміщувалися паралельно напрямку руху.

³⁷ Довгий, без кузова віз для перевезення великих вантажів, інша назва дрог – биндюги.

мит³⁸ була відкладена з огляду на “несприятливу погоду”. Наші знайомі харківці і петербуржці, що опинилися в Кисловодську і зайшли провести нас, висловлювали побоювання, як би нам не потрапити під дощ. Нарікали й візники на те, що ми не виїхали рано-вранці, щоб мати лише одну ночівлю в дорозі до Теберди. Біля під’їзду готелю “Нарзан” навіть зібралася купка сторонньої публіки, що розглядала екскурсантів. Нарешті ми рушили з місця, проїхали Тополеву алею і незабаром залишили Кисловодськ, попрямувавши на захід, підіймаючись поступово вгору; переїхали вбхід р. Аліконівку³⁹ і почали рухатися далі долиною річки Підкумку уздовж її правого берега, так що він звивався весь час ліворуч від дороги, досить заповненої через тривале бездоріжжя. Хмарна вуаль, що ховала сонце в цей спекотний час, була навіть доречною, а надвечір на заході прояснилося блакитне небо, і чистий, яскравий захід сонця став уже чудовим знаменням. Сам Кисловодськ незабаром поринув у глибину своєї балки, і лише профіль Синіх каменів⁴⁰, цього найвищого пункту

с. 3

його східної сторони, та Сідло-[...] (4622 ф.) від нього десь на сьому частину виднілися на горизонті в цей день і навіть на початку наступного ранку⁴¹. Немов у тумані пропливало ще лівіше їхнє П’ятигір’я⁴² з характерним профілем Бештау⁴³. [...] лише

³⁸ Вершина у складі Скалистого хребта на північному схилі системи Великого Кавказу (регіон Північний Кавказ) у Малокарачаївському районі Карачаєво-Черкесії за 3 км від села Хасаут. Висота над рівнем моря 2592,3 м.

³⁹ Річка в Карачаєво-Черкесії на Північному схилі Скелястого хребта в Ставропольському краї РФ. Права притока р. Підкумку, довжина 26 км.

⁴⁰ Група скал з піщанику на висоті 1150 м над рівнем моря поблизу міста Кисловодська.

⁴¹ У цьому нерозбірливому уривку, ймовірно, Павло Ріттер має на увазі Велике і Мале Сідло, найвищі вершини Джинальського хребта, що розташовані на схід поблизу Кисловодська. Найвища точка Великого Сідла – 1409 метрів над рівнем моря, Малого Сідла – 1325 метрів.

⁴² Історична область на Північному Кавказі. Група відокремлених одна від одної гір на Мінераловодській рівнині, що утворюють місцевість П’ятигір’я (гори Бештау, Машук, Залізна, Розвалка, Змійка). У тюркських мовах “беш тау/тав” означає “п’ять гір”.

⁴³ Конусоподібна п’ятивершинна гора (1400 м) поблизу міста П’ятигорська (Північний Кавказ), Ставропольський край РФ.

шлях був первісною “натуральною” дорогою, накатаною нечастою їздою, що з’явилася поступово і непомітно вздовж р. Підкумку, що впадає в Куру⁴⁴ набагато нижче, на північний схід від Георгіївська⁴⁵. Шлях йде ніби вздовж гребеня вододілу басейнів річок Тереку (з півдня) та Кубані (із заходу) [...] і доходить до так званої Маринської ділянки в межах Терської області, але розташований так, що майже весь час праворуч від дороги (тобто на північ) видніються балки і висоти, що входять до складу Кубанської області, зокрема й Боргустанські⁴⁶ висоти. Зелені пасовища, хоч і сильно обпалені цього року червневою посухою, розтягнулися з обох боків на кілька верст.

Красиво і характерно висунулась ліворуч від дороги Рим-гора⁴⁷ зі своєю верхівкою у вигляді великого плаского масиву, що нагадує фортечні стіни. Саме це й пов’язує назву гори з переказами про сліди римських укріплень, що гніздилися на цих висотах.

Типові для Кисловодська та його околиць балки, утворені червонуватими і жовтуватими ґрунтовими нашаруваннями, що виростають одне на одному стрімкими надривами, вимальовувалися на горизонті і поблизу на тлі небесної синяви своїми коліноподібними уступами, що мають ухил завжди в той самий бік.

Ліворуч від дороги залишилася Ешкаконська ущелина⁴⁸, куди їздять дивитися на сталактитові печери. Після Рим-гори (версті на 15-й) доводиться проїжджати поселення: хутір Тамбієва та Абуків аул. Окрім садиб та господарських будівель власників, тут є і мечеть, невелика чотирикутна жовта дерев’яна будівля під зеленим залізним дахом,

⁴⁴ Найбільша річка Південного Кавказу. Впадає в Каспійське море, басейн розташований на території трьох держав: Туреччини, Грузії, Азербайджану. Довжина р. Кури 1364 км.

⁴⁵ Місто в Терській області Російської імперії.

⁴⁶ Боргустанський хребет Великого Кавказу на півдні Ставропольського краю РФ, лівий берег р. Підкумку на північ і північний захід від Кисловодська. Його західна частина розташована на території Карачаєво-Черкесії.

⁴⁷ Гора в долині р. Підкумку на захід від м. Кисловодська, висота 1094 м.

⁴⁸ Ешкакон – річка в Малокарачаївському районі Карачаєво-Черкеської Республіки РФ, довжина 44 км.

Вид поблизу аулу Кам'яноміського, вгору по р. Кубані

Міст через р. Кубань поблизу аулу Кам'яноміського

Р. Теберда, впадіння в р. Кубань поблизу Вовчих воріт
і Базальтова скала

Вид на ущелину р. Теберди. Карачаївці в горах

с. 4

з мінаретом, якась дивна архітектурна суміш східного храму мало не із залізничною станцією, що траплялася потім також у карачаївських аулах, які зустрічалися далі на шляху.

Вже вечоріло, але заночувати в аулі не можна було, бо господарі карачаївці⁴⁹ тут гостей до себе не запрошують, як пояснив наш візник Антон Фіненко, який виявився чудовим кучером і знавцем місцевості. Ми проїхали ще версти три й обрали для ночівлі галявину над Підкумком, сажнях у 10 від берега, годині о 7^{1/2} розпрягли коней, одразу ж натягли хмизу з ближнього зрубу – особливу енергію виявила при цьому Псковитянка – і розвели багаття.

Набравши води з Підкумку, заварили чай, поїли, з настанням темряви розстелили брезент, який, на щастя, був у наших візників, і влаштували собі “спальне відділення”, обклавшись плащами, пледями, пальтами та подушками. Більш завбачливі з нас одягли ще зверху теплі куртки та панчохи і накрилися водонепроникними плащами, які під ранок через рясну росу виявилися зверху мокрими. Моя гутаперчева надувна подушка, що викликала іронічні зауваження моїх товаришів, виявилася в подорожі незамінною, зручною та портативною.

Все ж таки через незвичну обстановку (Петербурзька дама, напр., вперше в житті ночувала просто неба) ми спали цю ніч дуже мало, чому сприяло свіже збудливе повітря і дивовижна картина ясного зоряного неба з яскраво-блискучим криваво-червоним Марсом. Гредескул і я зовсім не спали і почали перемовлятися, чим викликали протест Бикова, який чудово заснув, і запальної за темпераментом Псковитянки, що почала докоряти Гредескулу. На додачу до усього Білоконський, який мав особливу пристрасть до розведення багаття в полі, розпочав робити це ще в повній темряві, готуючи “ранковий чай” о 3-й годині ночі. Навіть ті, що “заснули”, мали прокинутися, нашвидкуруч підкріпитися чаєм, а о 4-й годині ми вже вирушили в дорогу: цього дня

⁴⁹ *Примітка Павла Ріттера:* “Карачаївці – татарське плем’я горян (близько 30 тисяч осіб), що живуть у 10 аулах у південній частині Баталпашинського регіону Кубанської області, вздовж течії Теберди та верхів’їв Кубані до Бермамиту та Ельбрусу (на схід) і Клухорського перевалу (на південь)”.

ми мали пройти довгий і виснажливий для коней підйом, що веде до т. зв. Маринського спуску⁵⁰, і спуститися Маринською ущелиною⁵¹ до берегів Кубані.

П. Рітгер.

Ритгер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду // Утро. Иллюстрированное приложение. Воскресенье, 4 октября 1909 г. № 858. С. 2–4.

с. 2

III.

Безхмарне небо, залите променями сонця, що сходить, справдило наші сподівання і цього дня, і наступного: погода встановилася ідеальна. Неподалік від місця нашої ночівлі дорога розгалузилася: одна праворуч, на північ, підіймаючись досить круто і проходячи повз селище Михайлівське, веде до селища Кумсько-Ловського, що лежить на березі річки Куми; інша, ліворуч (куди ми й попрямували), йде до так зв. Маринського спуску, звідки через витоки р. Куми дуже крутий схил веде до підніжжя гори Гумбаші⁵² і далі впирається в початок т. зв. Маринської ущелини. Упродовж приблизно 30 верст (від розгалуження до початку Маринського спуску) дорога ця, маючи весь час південно-західний напрямок, безперервно і поступово підіймається вгору гребенем плоскогір'я так, що на відстані кількох сотень кроків горизонт затуляє попереду лінія площини цього підйому.

Степовий характер місцевості змінюється луговим, ані дерев, ані чагарників більше не видно. Години через три після нашого виступу, тобто близько 7-ї ранку, впливає зліва, ніби зрізана низу, вершина двоголового Ельбрусу⁵³, яку видно настільки чітко

⁵⁰ Маринський перевал у Карачаєво-Черкесії більш відомий як Гумбаші (Гум-Баші, Кум-Баші), розташований на висоті 2187 м над рівнем моря.

⁵¹ Коротка, надзвичайно мальовнича дорога долиною р. Мари, що впадає в р. Кубань, через перевал Гум-Баші з Кисловодска в Карачаєвськ.

⁵² Перевал Гумбаші (Марійський) розташований поблизу аулів Нижня Мара і Верхня Мара в Карачаєво-Черкесії.

⁵³ Найвища вершина Кавказького хребта, розташована в системі Бічного хребта північніше Великого Кавказького хребта, на кордоні республік Кабардино-Балкарія та Карачаєво-Черкесія. Ельбрус є найвищою європейською гірською вершиною. Західна вершина Ельбрусу (висота 5642 м) та східна (5621 м) розділені глибокою сідловиною (5325 м) і розташовані одна від одної на відстані приблизно 3000 м.

(по прямій до неї тут верст 50), що на верхівках обох усічених конусів можна розрізнити цілком виразно не тільки обидві улоговини, що увінчують їх, а й тінь, що пересувається, накинута краями цих вирв. Спочатку обидві вершини, східна (18347 футів) і [... ф.], відокремлені сідловиною, що має близько однієї версти ширини, показуються майже в такому ж профілі, як і на Бермамиті, але поступово в міру нашого пересування на заході взаємне розташування вершин змінювалося, і нарешті з вершини Маринського спуску, якої ми досягли о першій годині дня, ми вже побачили цього кавказького гіганта одноголовим: західна (права) вершина затулила східну (ліву). Часом Ельбрус зникав з поля зору, коли його закривали більш чи менш значні височини, що лежали ближче від нас: кожна нова його поява викликала в нас новий приплив радості.

На нашому шляху, більшу частину якого ми пройшли пішки, тому що коні весь цей довгий підйом йшли кроком, тричі ми зустріли карачаївців, що їхали верхи або гнали коней і овець. Вони розкланювалися з нами та обмінювалися кількома фразами (якщо вміли говорити російською) з тією благородною лицарською звичкою, яка притаманна горянам, і радісним гордовитим жестом махали рукою в бік Ельбрусу. Під час однієї із зустрічей Гредескул, який розглядав у цей момент Ельбрус у бінокль, передав його карачаївцю, і той був у невимовному захваті, роздивившись за допомогою незвичного для нього інструмента свій рідний Мінгі-Тау, як називається татарською Ельбрус.

Вирушивши о 4 годині ранку, ми зробили

с. 3

привал лише о 10-й, обравши надзвичайно мальовничу місцинку на вершині луговини, що круто спускалася до маленької гірської річки, звідки нам і довелося набирати воду. Краса місцевості виявилася, утім, обернено пропорційною зручності: розкішний килим лугових квітів, що так приємно милував зір, збігав круто вниз до струмка. Він потребував близько пів години часу для спуску і зворотного підйому; та й підійматися нагору з повними чайниками та казанками в руках було досить важко. Зате ми змогли добре умитися у струмку. Багаття можна було розвести лише завдяки тому, що ми впродовж шляху почали, з ініціативи Псковитянки, збирати всі тріски і гілки, що траплялися дорогою,

і накопичили їхній пристойний запас. З особливою жадібністю накинудили ми на гарячий чай, тому що на нашому шляху джерельної води не траплялося, а дорожня пляшка, яка була в запасі лише в мене, звичайно, швидко порожніла щоразу після її наповнення.

Знову вирушили ми в дорогу близько 11 години: на гірські висоти й ущелини, що лежали на південь від нас, у напрямку Бермамуту, набігли хмари, але погода не змінилася. Натомість сонце починало палити сильніше: білі кавказькі капелюхи, які ми взяли з собою, виявилися найбільш придатними, оскільки захищали обличчя і потилицю. Довелося роздягнутися, знявши поступово з себе тепліший верхній одяг, що залишався після нічлігу. Нарешті ми піднялися вже на найвищу частину плоскогір'я, ймовірно на висоту, дещо меншу за Бермамут (близько 8 тис. ф.); повітря дивовижно чисте, свіже і бадьоре напрочуд підтримувало нашу енергію і підвищувало витривалість. Луки, що вже почали втрачати свої великі, яскраві квіти, були більш порожніми, суворішими на вигляд; Ельбрус уже заслонився Гуд-горою⁵⁴, яка лежить у тій самій гряді, що й Бермамут.

Настав полудень. Я йшов пішки і трохи відстав від супутників, що їхали на лінійках і піднялися вище за мене на кілька сотень кроків. Раптом до мене долинають їхні крики, які свідчать про якийсь дикий захват. Я поспішаю наздогнати їх і бачу спочатку Ельбрус вже у вигляді одноголового масиву з усім профілем його схилу. Але товариші махають мені руками ще правіше, я наздоганяю їх, і ми всі застигаємо в найвищій точці т. зв. Маринського спуску, зачаровані панорамою, що несподівано розгорнулася перед нами. Просто перед собою страшно крутим і нешироким, укритим великим камінням спуском близько $\frac{1}{4}$ версти завдовжки ми спустилися, перестрибуючи по камінчиках і перебравшись через витоки р. Куми, що перетинає тоненькою стрічкою цю "дорогу" зліва направо, вгамувавши при цьому нашу спрагу її чистою джерельною водою, на луговину, що вже лежить на південному схилі гряди. Ще далі, просто перед нами відкрилася широка ущелина, а в глибині її, на відстані, мабуть, верст 80,

⁵⁴ Гора поблизу Хрестовського (Гудаурського) перевалу через Вододільний хребет Великого Кавказу.

красувався цілий хаос гірських нагромаджень, починаючи від лісових, лугових і закінчуючи чорними скелястими і білими сніговими вершинами Головного Кавказького хребта. Частину цієї панорами видно з самого початку спуску: вона й викликала захоплені крики моїх товаришів.

Праворуч прямувала вдалину інша широка ущелина: через неї дорога веде вздовж течії річки Куми до карачаївського аулу Джегутинського⁵⁵. Ліворуч, повз підніжжя зеленіючої вершини г. Гумбаші, через луки, що знову замайоріли найяскравішими пишними квітами, продовження спуску веде до витоків р. Мари. Лугом розкидані літні стоянки (т. зв. коші) карачаївців, що дивилися з цікавістю на туристів, які рідко з’являються тут. На цьому шляху ми і продовжуємо спуск, звісно, пішки. Частина з нас підіймається на сусідню зеленіючу вершину і милується звідти вже суцільною панорамою снігових вершин, де Ельбрус і його західний схил зливаються безперервно з тією частиною хребта, що відкрилася раніше, з вершини Маринського спуску. Найближчі гори, вкриті зеленню й увінчані тут червоними скелями, що нагадують циклопічні руїни, як і в околицях Кисловодська, утворюють ніби п’єдестал, на якому височіють вдалині снігові вершини, надаючи надзвичайної цілісності і гармонійності грандіозній альпійській картині. Вона розгортається в таких гігантських розмірах, що ти починаєш втрачати всякий масштаб, позбуваючись здатності хоча б приблизно вгадати розміри й відстані. Забуваєш про все на світі і справді зливаєшся з природою, потопаючи в ній! І цей чарівний краєвид ми бачили між 1–2 годинами дня, при ясному небі, без жодної хмаринки!

З найбільшою насолодою ми залишилися б тут і довше, але слід було поспішати, щоб до вечора дістатися берегів річки Кубані: у межі Кубанської області ми вступили вже з самого початку спуску. І ось ми просуваємося далі, сівши на лійки, з яких таки постійно зіскакуємо, вузькою, зарослою густим лісом ущелиною, що має вже південний характер. Вона тягнеться верст 25 уздовж р. Мари, яка впадає нижче Кубані праворуч, майже навпроти Теберди, що впадає в неї ліворуч. Дорога “натуральна”,

⁵⁵ Зараз це аул Джегута в Усть-Джегутинському районі Карачаєво-Черкеської Республіки у складі Північно-Кавказького округу Російської Федерації.

вужька, спускається круто, зигзагами, часто над стрімким урвищем; йти пішки доводиться майже весь час. Маринський аул розташований тут же в лісі; він невеликий: звичайні саклі із земляними

с. 4

дахами та гірські водяні млини. Запитуємо в карачаївців, чи немає “айрану”, і дістаємо ствердну відповідь. Нам приносять у дерев’яних чашках цей національний карачаївський напій (переквашене в бурдюках коров’яче молоко, щось середнє між кефіром і кисляком), і поціновувачі молочних продуктів, що є серед нас, із насолодою потягують цю кисленьку жовтувато-білу рідину. Я був не з їхнього числа!

Ми рухаємося далі лісом; але шлях уже більш монотонний: урізноманітнюють його лише всілякі, химерної форми скелі, що нависли над лісом, у якому стає дуже душно; сильно втомившись, ми вже нетерпляче чекаємо на привал і близько 7 год. вчора обираємо для ночівлі привабливу галявину поблизу самого гирла Маринської ущелини, звідки всього версти 3 до аулу Кам’яномістського.

Відбулося тут і “зіткнення з тубільним елементом”, яке, утім, скінчилося цілком добре. Візники розпрягли коней на узліссі, де трава не була скошена; під’їхав карачаївець, почав кричати “урус, гайда” та робити загрозові знаки. Об’їждчик осетин, що підійшов, говорив російською, він пояснив, що карачаївець зняв тут сінокіс за 10 рублів. Видали йому 50 коп., і справа владналася.

Ця друга ночівля просто неба вже здалася нам ідеалом комфортабельності. Розклали величезне багаття, що не згасало всю ніч (це на випадок “розбійного нападу”); візники, що захопили волок, наловили в Марі риби, зварили юшку. Перед вечерею ми встигли ще вимитися в річці, що має тут не більш ніж аршин глибини.

Галявинка, на якій ми розбили свій табір, виявилася дуже зручною: досить високо над водою, але водночас захищена з обох боків лісом та скелями. За цю ніч ми чудово виспалися, відпочили, набралися свіжих сил і наступного дня (7 липня) вирушили знову в дорогу. Одні пішли вперед пішки: спочатку Биков із Псковитянкою, потім Білоконський і я. Ми вийшли незабаром на берег Кубані, що вражає своїм багатководям і шаленою силою, з якою

вона несе з півдня на північ свої каламутні, жовтувато-сірі хвилі, що прямували просто з-під льодовиків Ельбрусу.

Якщо взяти тут праворуч (вздовж правого берега Кубані), то незабаром можна досягти Шоанінської скелі⁵⁶, що видніється неподалік, де розташований жіночий монастир, заснований мало не в IX столітті, що притулювся в руїнах генуезької фортеці. Але ми взяли (як нас і попередили візники) ліворуч і повз городи, кукурудзяні плантації і саклі аулу Кам’яномістського, повз руїни старовинної фортечної вежі з амбразурами (теж генуезькими) підійшли до мосту через Кубань, яким ми всі й переправилися на лівий її берег. Потік мчить під мостом скаженим каскадом, з оглушливим ревом розкидаючись по камінню: наш візник запевняв, ніби карачаївські хлопчачки тут пірнають у Кубань, просто з мосту! Переїхавши міст, ми взяли праворуч, зробивши версти три на північ уздовж лівого берега Кубані, а потім повернули знову на південний захід уздовж правого берега р. Теберди незадовго до її впадіння в Кубань. При цьому злитті виразно видніються прозорі блакитно-зелені води Теберди та каламутні жовтувато-сірі – Кубані.

Залишився осторонь нас і аул Осетинський (Ново-Георгіївський), що лежить на дорозі від Баталпашинська.

Весь цей день ми їхали ущелиною р. Теберди, спочатку вздовж правого, потім її лівого берега, так званим Військово-Сухумським “шосе”. Тут уже були верстові стовпи, що відзначали відстані в такий спосіб: від Осетинського аулу до Осетинського жіночого монастиря (поблизу однойменного аулу) 21 верста, а від Тебердинського аулу до Тебердинського [...] пункту, куди ми хотіли прибути годині о другій, нам вдалося дістатися тільки о 5-й годині вечора.

П. Ріттер.
(Далі буде).

Риттер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге) // Утро. Иллюстрированное приложение. Воскресенье, 11 октября 1909 г. № 864. С. 1–3.

⁵⁶ Монастир і храм розташовані на високій скалі в долині р. Кубані поблизу Карачаєвська. Кам’яний Шоанінський храм – один з найдавніших у Карачаєво-Черкесії, унікальна пам’ятка архітектури часів Аланської держави.

IV.

Після пройдених напередодні довжелезних підйомів і спуску, які привели нас у долину Кубані, на цей день, 7 липня (третій після виїзду з Кисловодська), на нас чекав лише підйом, поступовий і безперервний, Тебердинською ущелиною, куди ми вирушили близько 8 години ранку. Якщо величезні кам'яні пасма, нагромаджені по обох берегах Кубані, дають якраз відповідну рамку суворому і дикому розгулу, яким немовби охоплений цей бурхливий потік, що таїть у собі колосальний запас енергії і чекає свого застосування, то море зелені, що затоплює узбережжя Теберди, ще більше посилює контраст водної маси цієї притоки, яка має в нижній течії сажнів 12–18 завширшки. Гірські вершини, що мають вигляд трикутника, північну вершину якого утворює злиття Теберди з Кубанню, є одним із північних контрфорсів Головного Кавказького хребта: тут, у цьому “межириччі”, розташовані перевали Епчик (близько 9000 ф.) та Даут (7560 ф.)⁵⁷, що ведуть до аулу Уччулан (столиця Карачаєва), який лежить на однойменній річці, яка разом з р. Уллу-Кем⁵⁸ є витокую Кубані.

Незабаром після в'їзду в долину Теберди (правим її берегом) ми побачили просто перед собою на півдні і майже весь час продовжували бачити, оскільки річка не особливо звивиста, снігові вершини приблизно тієї ж частини головного хребта, яка вже відкривалася нам з висоти Маринського спуску, а потім на кілька миттєвостей з мосту через Кубань біля аулу Кам'яномістського. Ми пильно вдивляємось у ці снігові поля, намагаючись передбачити місце розташування Клухорського перевалу, який ми маємо “зробити”.

Листяні ліси, луки, кукурудзяні поля прикрашають обидва береги Теберди, що розливається тут на кілька рукавів: між ними утворюються острівці, то всіяні

⁵⁷ Гірський перевал у Карачаєво-Черкесії на Кихаджерському хребті. Розділяє долини річок Дауту та Епчику (басейн р. Джамагату). Висота 2998 м.

⁵⁸ Р. Уллу-Кам, правий витік р. Кубані, бере свій початок з льодовика Уллу-Кам, що на схилах Південно-Західного плеча Ельбрусу.

сіруватими камінцями, то густо зарослі чагарниками та деревами. Поблизу дороги, що тут все ж таки дещо подібна до поштового тракту, трапляються й занедбані сади горців, які залишили їх після підкорення Кавказу і переселилися до Туреччини⁵⁹. Досягши близько 10 год. Сентинського аулу, ми переїхали тут дерев'яним мостом на лівий берег річки і зібралися зробити привал у жіночому монастирі, що притулився тут на високому, крутому уступі просто над Тебердою. Залишивши візників і коней унизу, поблизу аулу, четверо з нас (зокрема і я) піднялися стежкою до монастиря (до старовинної церкви, що лежала сажнів на 100 вище за нього, добратися було ніколи), ми опинилися в так зв. “готелі”, але розчарувалися: самовара треба було чекати довго, яєць теж під руками не виявилось і т. п. Питання Бикова “чи немає у вас, матінко, айрану?” нажахало черницю: вона почала відхрещуватися від басурманського пиття! Тим часом товариші, що залишилися внизу, встигли познайомитися з хохлушкою, яку зустріли в аулі. Вона виявилася дружиною мостового наглядча, що мешкає в сторожці біля мосту. У неї вони дістали самовар, хліб, купили в карачаївця, який проходив повз, айран і миску лісової малини та перекусили тут, у хаті, куди спустилися й ми, що вирушили було в монастир. Виявилось, що цей наглядач (його не було вдома) служив перед тим кілька місяців на Клухорському перевалі, про який його дружина тепер і повідомила нам цікаві подробиці: виявилось, що перевал, за останньою інформацією, вже непрохідний. Вона порадила нам неодмінно для переправи домовитися про в'ючних коней та охорону у стражників так званої ветеринарної охорони, розставленої поблизу перевалу, повідомила кілька епізодів із хроніки “розбійних нападів” на туристів. Дізналися ми від неї ще одну неприємну новину: інженер Двалієв, звідувач Тебердинської дільниці Військово-Сухумської дороги, на чюю гостинність на Тебердинських дачах ми дуже розраховували, маючи в руках його люб'язний лист до одного з ініціаторів нашої експедиції, виявляється, звільнений з посади, оскільки звинувачується в розтратах, стріляв у робітників (одного вбив, іншого поранив), заарештований і відправлений до Баталпашинської в'язниці. Не можна сказати, що ці вісті нас особливо потішили!

⁵⁹ Детально про переселення горців до Туреччини див.: примітка 18.

Доводилося все ж таки продовжувати шлях. Після Сентинського [аулу] ущелина починає помітно звужуватися, підйом крутіший і мальовничі кам'яні нагромадження (так звані Конгломератні скелі) найхімернішої форми обрамляють береги; дорога внаслідок довгої посухи тут дуже заповишена, часто проходить немов лісовими алеями над високим лісовим урвищем; нерідко трапляються й джерела, що збігають через дорогу до Теберди; вся ущелина має характер суто альпійського пейзажу і дуже нагадує дорогу з Тіролю до Італії через Брегнер.

Доїхавши (лівим берегом) до Тебердинського аулу (верст 12 від Сентинського), досить багатолюдного і великого, ми тут знову переїжджаємо мостом на правий берег, оскільки дістаємо від російських теслярів, що працюють тут, підтвердження того, що повідомив незадовго перед тим зворотний візник із Баталпашинська: міст, що з'єднає обидва береги Тебердинських дач, зруйнований, а тому нам їхати від аулу до дач (15 верст) правим берегом, а не лівим, куди збиралися везти нас на дачу Утякова⁶⁰. Після Тебердинського аулу розкішні луки, прикрашені квітами, утворюють чудовий килим, яким в'ється наш шлях; знову розкриваються одна за одною бічні ущелини, що майже перпендикулярно впираються в Тебердинське, названі за річками, що протікають у них, – Джемагатська, Гаралицька та Муханська.

с. 3

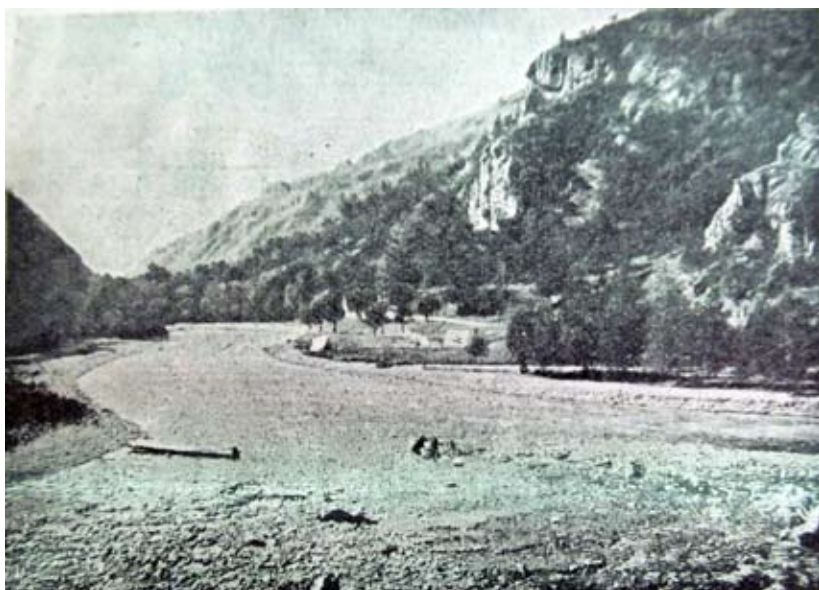
Г. Ельбрус (Мінгі-Тау, Шат-гора) з північного заходу.

Висота західної вершини 18470 футів, східної – 18347 футів

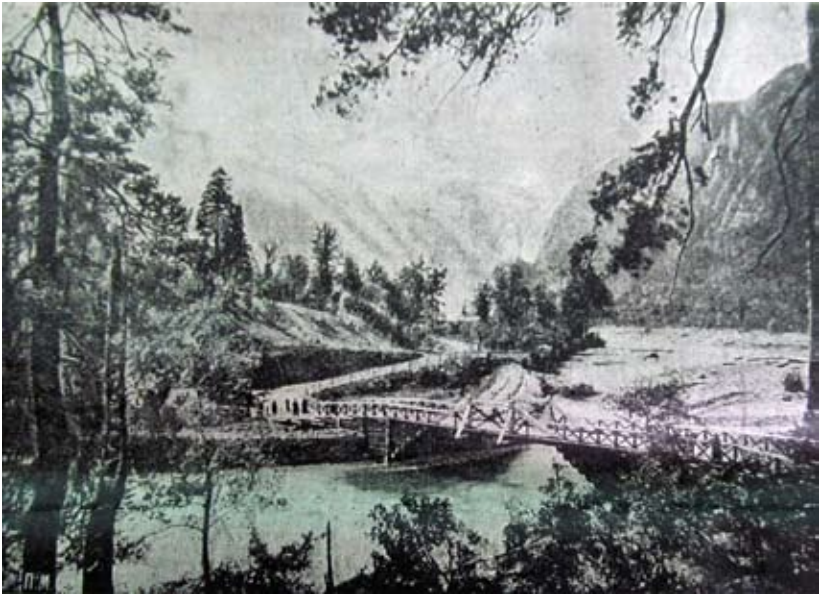
⁶⁰ Утяков Олександр Михайлович – карачаївський художник, поет-просвітник. Разом з акціонерами рудника Ельбрус заснував курорт у долині р. Теберди.

Міст через р. Теберду поблизу Сентинського аулу

Ущелина р. Теберди та Конгломератні скали

Міст (нині зруйнований) через р. Теберду поблизу озера Кара-Кель

Досі снігові вершини виднілися лише попереду, тепер вони висувуються і з боків, утворюючи верхні яруси над смугами хвойних лісів та альпійських лугов, що розкидаються по обидва боки річки.

Погода стояла така ж чудова, як і напередодні, і ми успішно доїхали о 5-й годині до так зв. Тебердинських дач. Наші лінійки зупинилися поблизу в'їзду до лісу, що складається суто з берези та сосни, розташованого на високому березі річки. Решта компанії залишилася в екіпажах, а Биков і я вирушили шукати кімнати в якійсь із дач, розкиданих безладно серед цього натурального парку.

Оглядаємо першу-ліпшу: є чисті дві кімнати за 80 коп. на добу, але на запитання “чи є пристосування, щоб умитися гарненько” отримуємо наївну відповідь: “Та тут всі в озері умиваються!” Ми йдемо далі і врешті-решт обираємо останню дачу, що замикає це селище з півдня: це так званий “Червоний будинок” князя Кримшамхалова⁶¹, звідки відкривається з тераси і з

⁶¹ Князь Іслам (Іслам-Бій) Пашайович Кримшамхалов, Іслам Тебердичи (1864–1911), караївський поет, художник. 1892 р. заснував у Теберді курортне селище, де очолював творчий гурток.

вікон чудовий краєвид на головний хребет: вершини, льодовики та снігові поля Амануза⁶² та Домбай-Ульгема⁶³.

Ми отримуємо тут три кімнати зі спільною їдальнею за 3 руб. на добу. Перетягнувши наш багаж і надавши вказівки щодо чаю та вечері, ми поспішаємо до озера Кара-Кель (Чорне озеро)⁶⁴, що лежить серед лісу-парку, і поринаємо з насолодою в його чисті теплі води.

П. Рітгер.
(Далі буде).

**Ритгер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге) // Утро. Иллюстрированное при-
ложение. Воскресенье, 18 октября 1909 г. № 870. С. 1–4.**

с. 1

V.

Понад три дні – від вечора 7-го липня, до ранку 11-го – провели ми “на Теберді”, як там заведено висловлюватися про цей зародковий курорт, який поки що складається з якоїсь дюжини будиночків, розкиданих абияк у лісі та на березі річки. Повідомляю принагідно дещо з відомостей, які можуть стати в пригоді туристам або “курсовим” (як називають на кавказьких мінеральних водах публіку, що приїжджає на курс лікування), які бажали б потрапили в цей майбутній “російський Давос”⁶⁵. Як це спостерігається (на жаль!) у нас часто, природа дала тут дуже багато, а культура не додала нічого. Не кажучи про примітивні колісні шляхи сполучення, що ведуть до цього “курорту”, про нестачу телеграфу та пошти (поштове сполучення проводиться двічі на тиждень через кур’єра, що курсує між дачами та Георгіївсько-Осетинським аулом), про брак аптеки та лікаря, якщо його не вийвиться завдяки щасливому випадку серед дачників. Не кажучи

⁶² Амануз-Баші – одна з найвищих гір Західного Кавказу, одна з вершин гірського хребта Абишира Ахуба (3530 метрів над рівнем моря).

⁶³ Вершина в західній частині Головного, або Вододільного, хребта Великого Кавказу (на кордоні Грузії і Карачаєво-Черкеської Республіки), біля витоків річки Теберди. Висота 4046 м.

⁶⁴ Озеро Кара-Кель (Чорне озеро) розташоване поблизу південної околиці селища Теберди на правому березі річки Теберди.

⁶⁵ Порівняння з гірськолижним курортом Давосом у Східній Швейцарії.

про ці умови, абсолютно непридатні для тяжкохворих, які потребують постійного догляду і комфортабельної обстановки, слід визнати, що перебування на Теберді можуть вподобати лише люди досить невибагливі щодо життєвих зручностей, особливо ж справжні поціновувачі гірської природи, які навмисно шукають відокремленості від усього культурного світу, бажають освіжитися і набратися нових сил у чудовій альпійській місцевості. Для таких дачників цей “курорт” має справді багато своєрідних принад; а якщо завбачливо захопити з собою дещо з домашньої обстановки або найняти цілу дачу великою компанією, наприклад у два-три сімейства, і вести господарство на економічних засадах, то тут можна прожити незрівнянно краще, ніж, наприклад, на горезвісних приміських Харківських дачах⁶⁶.

Теберда має всі можливості для того, щоб стати гірським лікувальним пунктом: висота місцевості, де розташовані дачі, – близько 4200 ф. (600 саж.) над рівнем моря, тобто дещо нижче, ніж вершина г. Бештау (4589 ф.). Є великий натуральний ліс – парк для прогулянок; купатися можна любителям холоду в р. Теберді, де температура води 8–12 градусів Реомюра, а любителям тепла – у чарівному озері Кара-Кель, як називають також і Кель-Тала (озеро-тепле), розташованому посеред лісу-парку, ближче до південної його частини, що являє собою великий натуральний чотирикутний басейн, із чистою, проточною прісною водою, градусів 20. Вкрите камінчиками дно стрімко спускається від берегів до центру, де не можна навіть виміряти глибину: ця споруда наводить на думку, що це може бути колишній кратер. Берези і сосни навколо нього, відбиваючись у кристально прозорих струменях, немов у дзеркалі, надають озеру оригінального смарагдового кольору. Ми всі купалися в Кара-Келі навіть двічі на день, але в р. Теберді скупатися наважилися лише раз тільки Биков і я. Відчуття було незвичайне, але чудове!

Клімат, судячи з усіх розповідей, тут дуже рівний і сухий, найкращий час липень, серпень, вересень. Ми застали там лісову суницю, а малина ще не починалася. Особливої чарівливості дивовижній панорамі, що відкривалася з усіх боків, надавало, на мій

⁶⁶ Ймовірно, Павло Ріттер має на увазі дачі в місцевості Помірки поблизу приміського гаю приблизно за 5 км від міста уздовж Харківського шосе.

погляд, як порівняти, наприклад, з Бернським Оберландом⁶⁷, поєднання картини високих гірських кряжів з відчуттям простору. Цей простір уздовж долини р. Теберди, що тягнеться на десятки верст на північ і південь, має навіть присмак дикості, оскільки карачаївці, тубільне населення, ще дуже далекі від елементарної культурності. Цією тимчасовою відрізанистю від усього цивілізованого світу ми всі особливо насолоджувалися: прогулянки, купання і приятельські бесіди у здебільшого жартівливому тоні, та всякі міркування та розпорядження щодо подальшої подорожі, ось у чому полягало наше дозвілля, якому знов-таки сприяла чудова погода. Лише однієї ночі була сильна гроза, хмари зовсім затягли навколишні гори, повзли ущелиною, а потім знову засяяло сонце. Частина сіножаті поблизу нашої дачі була прибрана, і ми вдавалися до ідилічного лежання на сіні. Влаштувалися й імпровізовані “дивертисменти”, наприклад, Гредескул та Білоконський “заспівали” дуєтом Лізи та Поліни з “Пікової дами”!⁶⁸ Петербурзька дама, надзвичайно гарна декламаторка, читала нам вірші і навіть продекламувала одного разу пізно ввечері під місячним сяйвом всю “Гефсиманську ніч” Мінського⁶⁹; лише компанія молоді з сусідньої дачі, що тільки теревенила та пересміювалася тут поруч, увесь час псувала “настрій”. На випадок поганої погоди як “духовна їжа” у Гредескула, як він зізнався, були “Вехи”⁷⁰, але, на щастя, до них справа не дійшла, і ми не вдалися в нескінченні російські суперечки про роль інтелігенції під покровом снігових вершин та вікових лісів Кавказу.

Через заплановану довгу подорож ми не робили віддалених прогулянок, обмежуючись лише невеликими пішохідними,

⁶⁷ Високогірна частина кантону Берн, Швейцарія.

⁶⁸ Сцена картини другої першої дії опери “Пікова дама” російського композитора Петра Чайковського, написаної у Флоренції (Італія) 1890 р. за мотивами однойменної повісті Олександра Пушкіна.

⁶⁹ Справжнє ім’я Віленкін Микола Максимович (1855–1937), російський письменник. Дитинство провів у Мінську (походження псевдоніма), випускник юридичного факультету Петербурзького університету, поет, перекладач. Автор популярних поем “Білі ночі” (1879), “Гефсиманська ніч” (1884).

⁷⁰ “Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции” – збірник статей російських філософів початку ХХ ст. про російську інтелігенцію та її роль в історії Росії, виданий 1909 р.

наприклад, до мальовничого водоспаду Шумки. До джерела Нарзану, що в Гаралицькій ущелині верстах у 15-ти, ми не з'їздили, не вдалося погуляти і на лівому березі річки Теберди, оскільки міст, зруйнований інженером Двалієвим, через очікувану перебудову, яка й не починалася, зовсім роз'єднав обидва береги: лівий, що становить власність скарбниці, і правий, багатство карачаївців. Згадаю, до речі, про одну із суттєвих перешкод для розширення дачних поселень на Теберді, про яку нам повідомили на місці. Охочих купити або орендувати землю для будівництва достатньо, переважно з жителів Кубанської обл. Ставропольської губернії. Були навіть призначені цього року торги, але ніхто не взяв жодної ділянки на казенній землі внаслідок украй не вигідних умов оренди, ще гірших, ніж на Кавказькому чорноморському узбережжі. Отримати що-небудь на "Карачаївському березі" також не можна, оскільки в середовищі тубільців виникла суперечка про те, чи належить це урочище, дуже цінне для них своїми лісовими та пасовищними угіддями, одному Тебердинському аулові, який досі "явочним порядком" захоплював собі дачні ділянки, чи всьому карачаївському народові, як стверджують інші 9 аулів. Ця суперечка мала вирішитися наприкінці серпня в управлінні Кубанської області, але я не маю жодних відомостей про результати. А поки що питання про перетворення Теберди на курорт, порушене, здається, ще за намісництва кн. Голіцина⁷¹, залишається все на тій самій нерухомій стадії.

Щоправда, цього літа був відряджений з Катеринодара⁷² до Теберди військовий лікар козачого полку з дорученням зібрати належні відомості, але й він казав нам, що складно сподіватися на будь-який "благоустрій" раніше як років за 50!

Водночас уже є особи, які запримітили собі це містечко для літнього відпочинку: ми зустріли одну молоду москвичку, знайому Бикова, яка проводить уже друге літо в Теберді, після двох зим, проведених у Давосі. Познайомилися з цілою компанією приємної

⁷¹ Голіцин Григорій Сергійович (1838/1839–1907), князь, із 1896 р. генерал від інфантерії (піхоти), очільник Кавказької адміністрації, командувач військ Кавказького військового округу. Всіляко сприяв утвердженню російської влади на Кавказі.

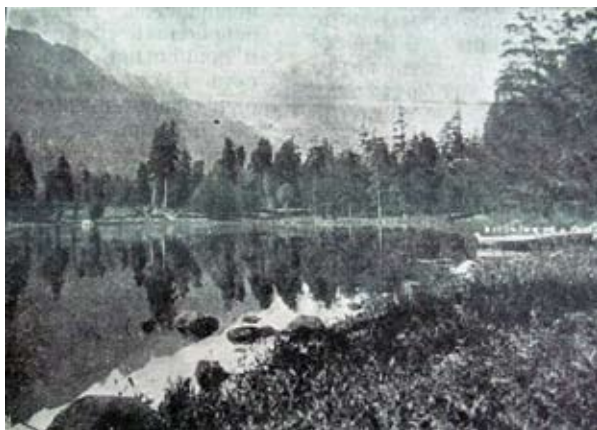
⁷² Місто на півдні Російської імперії (після 1920 р. – Краснодар), адміністративний центр Кубанської області. Розташоване на правому березі річки Кубані, на межі з Адигеєю.

молоді студентів та педагогів, які влаштувалися артілью на одній із дач, що дістала гучну назву “Тебердинської комуни”.

с. 3

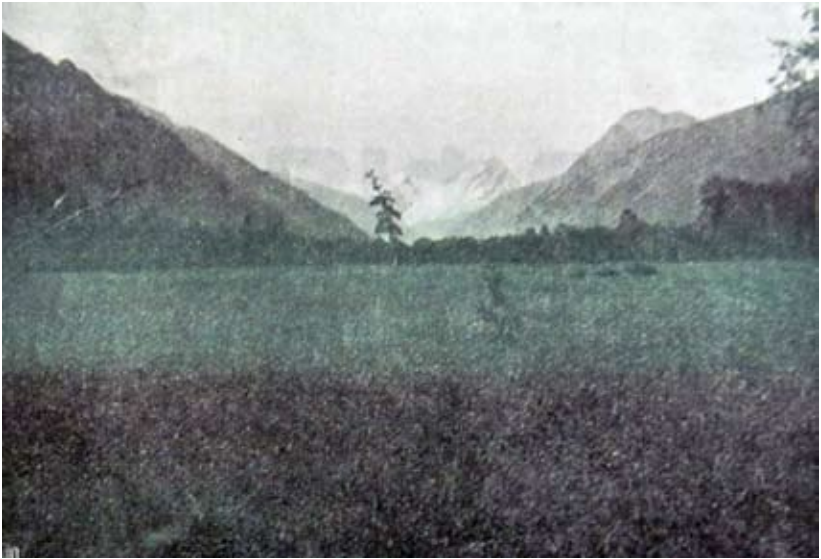

Дача Благодійного Товариства судового відомства⁷³, колишня Кузовльова, на західному березі озера Кара-Кель (Кель-Тала) в Тебердинському курорті

Озеро Кара-Кель (Кель-Тала) поблизу Тебердинських дач. Вид з півн.-зах. берега. Місце для купання – з північного боку, поблизу великого каменя

⁷³ Благодійне товариство Міністерства юстиції Російської імперії, створене 1895 р. за сприяння імператриці Марії Федорівни.

Панорама південної частини Тебердинської ущелини, що відкривається з дачі кн. Кримшамхалова “Червоний будинок”. У глибині – снігові вершини і льодовики Аманауз та Домбай-Ульгем

Частина цих “комуністів” приєдналася до нашої експедиції, і ми разом дійшли до Сухума. Душею цієї компанії був дуже симпатичний та інтелігентний вірменин з Армавіра Сергій Мілконович Мхітаров, який вільно володів місцевими кавказькими говірками, здійснив багато гірських екскурсій і проводив із родиною вже кілька років поспіль літні місяці на Теберді. Він так гаряче і безкорисливо клопочеться про зростання цього “курорту”, що кожному, хто забажав би дістати докладні відомості про Теберду, можна порадити звернутися до нього письмово до Армавіра. Про наше знайомство з “комуністами” я ще говоритиму далі.

Тепер же не можу не звернути уваги читача на одну обставину, про яку я дізнався випадково, на пароплаві, яким я йшов із Сухума до Новоросійська, від одного члена Катеринодарського окружного суду (прізвища його не пам’ятаю), з яким також випадково познайомився.

Навіть у виданні “Путеводитель по Кавказу” Г. Г. Москвича⁷⁴ згадується як одна з найкращих на Теберді дача Кузовльова⁷⁵, зображена і в альбомі Військово-Сухумської дороги⁷⁶, що є у продажу. Коли ми з Биковим шукали помешкання, то я відвідав і цю дачу, розташовану найближче до озера Кара-Кель, що виділялася своїми розмірами, архітектурою та гарним, високим місцем розташування. Вільними виявилися всі кімнати, окрім однієї, але... не було зовсім жодного меблювання, ані ліжок, ані столів, ані стільців. На Теберді нам розповіли, що в цій “Кузовльовській дачі” і жив інженер Двалієв, який після арешту залишив дачу порожньою. Але тільки на пароплаві від члена суду я дізнався, що ця дача є власністю Благодійного Товариства Судового відомства, якому вона була кілька років тому заповіdana Кузовльовим, який своєю чергою отримав колись ділянку землі в подарунок від карачаївців. Досі ця дача, що складається з 10–12 кімнат зі службами, жодного разу не утилізувалася Благодійним Товариством як приміщення для хворих чи тих своїх членів, які шукають відпочинку; була здана мало не за 100 руб. на рік Двалієву, а тепер і цього прибутку немає. На моє запитання, чому ж місцевий, найближчий Катеринодарський округ не користується такою цінною дачею, я дістав відповідь, що це залежить від головного управління в Петербурзі. А тим часом скільки б людей, які потребують відпочинку, гірського повітря, навіть перебувають під загрозою туберкульозу (звичайно, на самому початку процесу, коли організм

с. 4

досить міцний для такої подорожі), могли б скористатися цією дачею. Не маючи достатніх коштів, щоб відправляти хворих на

⁷⁴ Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Кавказу. 20-е изд. Санкт-Петербург: Редакция “Путеводителей”, 1903. 624 с.

⁷⁵ Федір Кузовльов, помічник начальника Баталпашинського повіту Карачаєво-Черкесії. 1883 р. першим побудував дачу на березі озера Кара-Кель на Теберді.

⁷⁶ Видання, на яке покликається Павло Ріттер, невідоме. Одне з більш пізніх: Военно Сухумская дорога и Теберда. Издание В. И. Крутченского. СПб., 1913. 23 фототип. 20 x 12,7 см.

дорогі закордонні курорти, Благ. Товариство Суд. Від. могло б якимись двома-трьома сотнями рублів надати неоціненну допомогу, видавши їх вчасно хворому і пристосувавши хоч трохи для дачного, якщо не лікувального перебування свою власну дачу на Теберді.

Своїм розміщенням у “Червоному будинку” кн. Кримшамхалова, розташованому лише на кілька хвилин далі від озера Кара-Кель, ніж Кузовльовська дача, ми залишилися задоволені; кімнати були охайні, брак ліжок було компенсовано чистими сінниками, вікна мали віконниці, зате умивальник – найпримітивніший (висячий, з рухомим шворнем) був у коридорі один на всіх; деякі “зручності” виявилися на рівні трохи вищому, ніж в Італії в 1786 р., за словами Гете в його “Італійській подорожі”⁷⁷. На дачі кроках у двадцяти від будинку була нещодавно побудована “істинноруська” відповідна споруда, ще не забруднена, через відчинені двері якої виднілася та дивовижна панорама вічних снігів, за яку колись (імовірно, років через 200–300, за підрахунком чеховських героїв) будуть брати божевільні гроші з майбутніх мешканців майбутніх же палаців-готелів.

Годували нас смачно, просто, ситно та недорого (30–35 коп. порція); вид з вікон їдальні в нижньому поверсі біля наших кімнат був дивовижно гарний: луг, що збігає вздовж берега р. Теберди, за ним ліс, а у глибині снігові вершини. Все наше тебердинське триденне перебування обійшлося нам на 7 осіб 27 рублів (кімнати, стіл, прачка), причому ми, за звичними там поняттями, не соромилися у витратах.

⁷⁷ Коментар П. Г. Пимпера: Гете Й. “Italienische Reise”, розділ II “Від Бреннера до Верони”: зупинка в Торболе, на березі озера Гарда, опис “готелю”: “По-перше, двері без замків, господар запевняє, що мені нема чого турбуватися, навіть якби все моє майно складалося з діамантів; по-друге, вікна замість скла заклеєні промасленим папером; по-третє, бракує певної вельми потрібної зручності, тож тут доходиш майже до первісного стану. Коли я запитав слугу про певну обставину, він показав мені вниз на двір. Qui abbasso può servirsi! (Там унизу можете влаштуватися!) Я запитав: Dove? (Де?) – Dappertutto, dove vuoi! (Скрізь, де хочете!) – люб’язно відповів він”. А. Домановський, М. Домановська: Тут Павло Ріттер, можливо напам’ять, цитує уривок із твору Й. Гете (див., наприклад: Собрание сочинений Гёте в переводах русских писателей. Том 6. Изд. 2 / Ред. Вейнберг П. СПб., 1893. С. 18).

Весь “Червоний будинок” (близько 10 кімнат), як нам казали, здається на цілий лікувальний сезон за 300 руб. Обстановка в ньому, звісно, дуже скромна, так що в мене вийшло оригінальне враження від суміші якоїсь провінційної глушини або занедбаної поміщицької садиби з грандіозною рамкою альпійського ландшафту.

Хоч би яким приємним не було це ідилічне *dolce far niente*⁷⁸, але до Сухума ще залишалося 170 верст, тобто 4–5 днів дороги, а деякі з нас вільного часу в запасі не мали: довелося вирішити категорично питання про день від’їзду, зробити додаткові закупівлі в місцевих крамницях, домовитися про коней та провідників.

П. Рітгер.

(Далі буде).

Ритгер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге) // Утро. Иллюстрированное приложение. Воскресенье, 25 октября 1909 г. № 876. С. 2–4.

с. 2

VI.

Свій від’їзд із Теберди ми призначили остаточно на ранок 11 липня: це було обумовлено як сприятливим прогнозом погоди (вітер дув цілий день у напрямку від снігових гір), так і угодою з тебердинською “комуною”, яка приєдналася до нас у кількості п’яти осіб для того, щоб йти разом до Сухума. Цими супутниками, що залишили по собі найсимпатичніші спогади, виявилися: Мхітаров, студент-шляховик, молодий народний учитель з Тобольської губ. і два студенти Новоросійського університету; останні троє всі кубанські козаки, що мали в “комуні” прізвиська Сандро, Семен та Софронич. Крім того, приєднався до цієї об’єднаної експедиції, також із Сухума, ще один юнак зі Ставрополя, який приїхав на Теберду з метою, що не здійснилася зі вказаних мною причин, купити чи орендувати дачну ділянку. Поза тим, невелика компанія (військовий лікар з Катеринодара, два студенти та дві панночки з тебердинських “курсівих”) вирушили з нами лише до Клухорського перевалу, щоб повернутися звідти наступного дня назад. Турботи про домовленість щодо коней і провідників кожна група брала на себе окремо.

⁷⁸ З італійської: солодке неробство.

До нас дійшли чутки про конкуренцію, що існувала між карачаївцями і ветеринарами-стражниками, що охороняють їх (їхній обов'язок оглядати і контролювати худобу, що переганяється через гірський прохід тубільцями, які, втім, примудряються переганяти худобу через перевали, де немає варти). Оскільки і тим, і іншим хочеться заробити на туристах, ми домовили з тебердинським карачаївцем Алімом, який запропонував нам коней і лінійки, лише умовно: 20 [...] за дві лінійки з нас сімох з [...]жом за проїзд до т. зв. Клухорської казарми, розташованої по той бік перевалу, на висоті 627 [...] на 321 версті від тебердинських [...]. Якби нам не вдалося домовитися зі стражниками, Алім погоджувався дати нам в'ючних коней і провести нас до наступної казарми, що лежить на південному схилі, за додаткову плату 15 руб. з коня. Однак, як з'ясувалося згодом,

с. 3

Алім розраховував проексплуатувати нас: він обіцяв довести лише до т. зв. Червоної будки, кажучи, що там уже знайдуться стражники, а тим часом, як виявилось пізніше, їх там ніколи не буває. Свідомо він довів би нас туди, а потім міг би запросити з нас скільки завгодно за додаткову відстань до найближчого сторожового посту.

У помічники собі Алім узяв 14-річного карачаївця Мусу Салпагарова, що правив тією лінійкою, якою їхали Петербурзька дама, Биков, Гредескул та я. Він виявився, попри юні роки, чудовим кучером, як справжній горець, до того ж дуже тямущим і цікавим для нас зразком молодого покоління карачаївців, що прагне цивілізації: говорив вільно і добре російською (він закінчив школу в аулі і тепло відгукувався про російського вчителя), багато розпитував нас і відповідав на наші розпитування. Якщо хтось із моїх читачів потрапить на Теберду і буде домовлятися про кучера-провідника, то я рекомендую звернутися до Муси, а не до Аліма.

Ми, семеро, виїхали на двох лінійках годині о 7 ранку, раніше решти компанії, яка наздогнала нас пізніше в дорозі. На 6-й версті від дач довелося переїхати гірську річку Уллу-Муруджу⁷⁹, що

⁷⁹ Гірська річка на Західному Кавказі, бере початок з озера Блакитного на висоті 2840 м над рівнем моря.

впадає красивими каскадами в р. Теберду, вздовж правого берега якої в’ється дорога крізь хаші дерев ще протягом близько 10 верст. Тут ми вступили в смугу вікового, майже незайманого лісу. Колосальні щоглови (в 3–4 обхвату) хвойні дерева створювали місцями абсолютно хаотичну картину, навалившись одне на одне або сплітаючись із велетенськими кам’яними брилами, що тепер уже обросли мохом, а колись були зірвані або зрушені неймовірною силою гірських потоків. Нам часто траплялися величезні дерева, що впали і згнили в порошок, а зрідка частини стовбурів, зрубаних абияк карачаївцями, які варварськи розпоряджаються таким багатством. Ущелина все звужується, дорога звивається зигзагами, внизу реве і бушує Теберда, а увінчані вічними снігами вершини насуваються дедалі ближче.

Близько полудня на 16-й версті дороги, неподалік т. зв. Гоначхирської дорожньої будки, ми робимо привал і чекаємо на прибуття супутників, що запізнилися; а потім вступаємо в урочище Гоначхир⁸⁰, як називається ущелина, що тягнеться впродовж близько 10 верст уздовж правого берега однойменного потоку, що впадає в р. Теберду теж праворуч. Тут уже зигзаги стежки такі вузькі і крутість над і під ними така велика, що ми здебільшого йдемо пішки. Серед лісу, як новий різновид, впадає у вічі т. зв. полярна береза, що більше схожа на кущ, ніж на дерево, з чіпкими, викривленими стовбурами та корінням.

Верст через 10 після Гоначхирської будки підйом стає менш крутим, ліс рідшає, ущелина, на дні якої Гоначхир мчить і вирує ще лютіше, ніж Теберда, видається ще більш оголеним і суворим: бічними схилами звиваються сріблястою стрічкою водоспади, що перерізують дорогу, яка вже вступила в альпійські луки. Близько 5 години вечора ми під’їхали до озера Туманли-Кель (Туманне озеро)⁸¹, подібного за розмірами, кольором і будовою до Кара-Кель. Спокуса викупатися тут, на висоті 6000 ф., занадто велика; лікар вимірює температуру: у повітрі +14, а в озері 15° за Реомюром. Биков і я миттєво роздягаємося і занурюємося в цю

⁸⁰ Ущелина починається в 7 км від Домбайської поляни, у місці злиття річок Аманазу і Гоначхиру. Довжина ущелини близько 30 км до Клухорського перевалу.

⁸¹ Озеро в Гоначхирській ущелині (Домбай) на висоті 1850 м над рівнем моря.

оригінальну ванну, де, плаваючи, ми милуємося висотами, що видніються вже зовсім близько й оточують Клухорський перевал⁸². Потім ми вискакуємо, поспішно одягаємося, наздоганяємо товаришів, які випередили нас, але не викупалися, і прямуємо далі, де висувається голий пік (14000 ф.), названий Чатча-Мінгем – іменем відчайдушного сміливця карачаївця Чатча, що якимось чином виліз на цю неприступну вершину: сам Клухорський перевал лежить лівіше цього піку, так само як і Клухорська казарма, де ми мали переночувати, і звідти починається перевальна стежка.

До цієї казарми (сторожового посту ветеринарної охорони), розташованої верст за п'ять від озера Туманли-Кель, вище за нього футів на 300 у лісі, що змінює ненадовго лугову смугу, ми дісталися о 7-й годині вечора. Це був дерев'яний будиночок під залізним дахом,

с. 4

що складається з двох досить великих за розмірами кімнат з дерев'яною підлогою; у дворі є приміщення для коней. З обстановки, окрім кількох лавок і столу, немає нічого, так що для ночівлі треба було розташуватися на підлозі: розстелити на ній плащі, бурки, пледи і розлягтися покотом, чоловіки в одній, пані в іншій кімнаті. Хоч би яким потрібним не був для нас відпочинок перед виснажливою переправою, що мала відбутися наступного дня, утім після чаю і закуски ми не поспішали вклатися спати: надто оригінальною була картина нашого лісового табору, що грівся навколо багаття, розведеного між уступами скель, у лісі на такій висоті, у ясну, зоряну, майже морозну ніч. Молодь співала хором пісні і російські, і малоросійські, і кавказькі, оживляючи своєрідний краєвид.

П. Рітгер.
(Далі буде).

⁸² Перевал на Військово-Сухумській дорозі на висоті 2781 м через Головний Кавказький хребет. Довжина перевальної ділянки 45 км. Через нього проходить дорога з Сухума до Баталпашинська.

Улум-Муруджу, гірська річка на 6-й версті від тебердинських дач

Озеро Туманли-Кель і снігові вершини Клухорського перевалу з вершиною Чатча

Урочище Гоначхир, тропа під [...] скалою,
у найвужчому місці ущелини

Риттер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экспедиция по Военно-Сухумской дороге) // Утро. Иллюстрированное приложение. 1 ноября 1909 г. № 882. С. 1–3.

с. 1

VII.

Діставшись Клухорської казарми, ми ввечері негайно завершили вирішення важливого питання про домовленість із провідниками: ця дипломатична місія була покладена на Бикова. Ветеринарний стражник, великорос Фрол, що потрапив на Кавказ ще в дитинстві, взявся дати нам в'ючних коней і провести нас разом із двома знайденими ним же карачаївцями до того пункту, де ми зможемо найняти коней і вози в російських поселенців, що живуть по той бік хребта в Кутаїській губернії. Таким пунктом у найкращому разі могло виявитися лише селище Гентсвіж, що лежить верст за 40 від перевалу. За кожного в'ючного коня він брав з нас 15 руб., знадобилося ж їх для нас чотири з огляду на великий і громіздкий багаж. Наступного ранку, коли почали в'ючити,

довелося екстрено наймати ще одного коня, тому що багаж наш і Ставропольця (“комуністи” мали лише невеликий ручний) неможливо було навантажити на чотирьох коней. Наш договір зі стражниками не припав до смаку Аліму; він усіяко викручувався, щоб ми домовили його, але безрезультатно: ми вже викрили його хитро задуманий план поставити нас у безвихідь.

Нарешті о десятій годині ночі ми лягли спати, посипавши старанно підлогу й одяг всякими героїчними “засобами від комах”. Нам розповідали на Теберді якісь жахи про неймовірну кількість клопів, що кишать у цій казармі. На щастя, побоювання не виправдалися: або ми посипали “засобами” занадто старанно, або були дуже втомлені і спали надто міцно, утім виспалися ми дуже добре, загорнувшись тепліше, а рано-вранці, ще до сходу сонця почали вставати, щоб не запізнитися з початком поїздки.

Доступна колісній їзді дорога доходить з півночі лише до Клухорської казарми, звідки починається перевальна стежка, що тягнеться верст на 15 і досягає 12 зигзагами вищої перевальної точки. Але йти навіть пішки цією “проїжджою” стежкою було неможливо: снігові замети та кам’яні обвали перегороджували шлях, на ремонт якого, судячи з розповідей, асигнуються великі гроші, що не заважає йому бути майже завжди в такому жакливому вигляді. У такому ж, якщо не гіршому вигляді виявилось продовження Військово-Сухумської “дороги” і далі, протягом близько 20 верст, вже на південному схилі. Отже, туристам доводиться перевалювати більш коротким, але надзвичайно важким шляхом, що йде прямо до т. зв. Карачаївського шляху, довжиною версти 3–4: він тягнеться від казарми вгору до верхів’я р. Теберди, що скидається водоспадом з Бірюзового озера, потім, пройшовши його, веде через снігове поле до скелі, що відзначає перевальну точку, за якою починається спуск.

Ця стежка начебто намічена подекуди камінням і вибоїнами копит: нерідко доводиться дертися за допомогою палиці, рук, і потрібні мало не мавпяча чіпкість, чуття і навик гірських коней, щоб здійснити це сходження, що забирає в туристів зазвичай близько 4–5 годин часу (від казарми до перевальної точки).

За маршрутом, вказаним нам провідниками, у неділю 12 липня ми мали побити спортивний рекорд: піднятися від казарми (6276 фут.) до перевальної точки (9240 ф.), потім спуститися і

дійти до т. зв. Білої будки, або Кличської казарми, що на березі річки Клича⁸³, вже на висоті лише 3414 ф.; а до останньої від перевальної точки, йдучи частково зигзагами (де можливо, прямо), виходить близько 30 верст. Зробити це нам вдалося, але з дуже значною напругою сил і за складних умов.

Багатолюдна компанія (18 осіб), що провела разом ніч у Клухорській казармі, почала сходження не одночасно: раніше за всіх, о 6-й годині ранку, рушили 5 “комуністів”, потім лікар і 4 “курсових”, що йшли до перевалу, а з нашого “семерика” Биков та Псковитянка. Решта, Петербурзька дама, Малоросіянка, Білоконський, Гредескул, я та Ставрополець, затрималися, щоб упакувати багаж і бути присутніми при навантаженні його на коней, доправлених провідниками з деяким запізненням. До того ж довелося додавати ще одного, п'ятого коня, сперечатися, торгуватися, і, врешті, ми змогли залишити казарму лише о 8-й годині.

Вже з другого зигзага, що виходить з лісу на лугову смугу, ми почали підніматися Карачайвською стежкою, що йде в південно-західному напрямку. Йшли не поспішаючи, але розбившись і тут по 1–2 особи з огляду на неоднаковий ступінь рухливості окремих осіб; ми намагалися не втрачати одне одного з виду і частіше перегукувалися. Небо було зовсім безхмарне, снігові вершини, що закривали обрій з усіх боків, сліпуче виблискували (із заходу домінував пік Чатча-Мінгем), сонячне проміння гріло дедалі сильніше, так що під час ходьби ставало дуже жарко, зате при найменшій зупинці охоплювало холодом. Я особисто був дуже задоволений, що піддягнув фланелеву білизну і надів вовняні панчохи: це гарантувало від небезпеки застудитися; верхнє пальто довелося зняти і покласти на в'юки. Найважче далось це сходження Петербурзькій дамі, що страждала на порок серця, утім вона дістала, на щастя, в особі Гредескула самовідданого супутника, який дбайливо провів її до самого перевального пункту.

с. 2

Я йшов спочатку попереду товаришів, разом із провідниками, коли ми піднялися вже до берегів витоків р. Теберди, годині о 10-й, довелося знову зупинитися і змінити одного з коней, що виявився ненадійним: він уже двічі мало не обірвався зі стежки.

⁸³ Річка на Кавказі в районі перевалу Махар, який розташований між вершинами Клухор-Баші і Махар.

Заміну можна було зробити, оскільки поблизу на лузі була невелика стоянка (т. зв. “коша”) карачаївців, одного з яких наш Фрол запросив другим провідником. Ібрагім виявився згодом головним провідником експедиції та найкращим знавцем дороги. Власне, йти, навіть дертися, не було виснажливо, але важко було дихати, навіть за нормального серця, через безперервний і дуже крутий підйом. Для підтримки енергії і вгамування спраги, що не припинялася, у мене в кишені були: лимон, який я нарізав скибочками для смоктання, м’ятні коржички і пляшка з чорною кавою, яку я незабаром спустошив і наповнював по дорозі вже холодною водою просто з витоків р. Теберди, що струмувала величезними каскадами, версти у дві завдовжки просто перед нами з висот, які здавалися неприступними, але куди нам треба було піднятися. Провідники вказували нам вгору на точку, де Бірюзове озеро, але його починаєш бачити відразу тільки тоді, коли піднімешся на один рівень з ним, настільки високий і крутий підйом. Із нас шістьох, відсталих від “авангарду”, що вже досягав тим часом перевальної точки, додряпалися до озера раніше за всіх насамперед Малоросіянка зі Ставрополцем, потім незабаром Білоконський і я, а також провідники з кіньми.

Це озеро завдовжки і завширшки близько $\frac{1}{4}$ версти, що лежить на висоті 9100 ф., ми застали замерзлим. З півночі та зі сходу воно загороджене стрімкими, високими гранітними стінами, де висічені зигзаги тієї “дороги”, якою нам неможливо було йти. Сніг на навколишніх скелях і на крижаній поверхні лежав кучугурами, немов узимку. Коні переправилися просто по льоду, а ми, перестрибуючи по камінчиках, перейшли по краю затоки, зображеної на першому плані знімка, і відразу ж вступили на широке снігове поле, що розтяглося від озера приблизно на версту до скелі, що вважається перевальною точкою (9240 ф.). Тут уже зникає будь-яка флора, зокрема й чудові великі альпійські незабудки, що полонили нас уздовж узбережжя витоків Теберди. Синьо-бірюзовий колір відталої частини озера справді мав зовсім інший тон забарвлення, як порівняти з вищеописаними озерами Туманли-Кель і Кара-Кель.

Перебиратися через це снігове поле мені довелося зовсім не так, як Малоросіянка і Ставрополець, які з провідниками пройшли вперед, а Білоконський залишився на озері, чекаючи на

Петербурзьку даму і Гредескула. Я зовсім не в змозі передати відчуття, що охопило мене за час цього приблизно годинного переходу по сніговій рівнині на самоті. Мене вразив сірий, не молочно-білий (як здається здалеку) колір вічних снігів, що виходить ніби від нальоту космічного пилу. Коли ж прибереш рукою верхній шар, то знаходиш під ним великі снігові кристали, що виблискують на сонці; починаєш їх жадібно ковтати (пляшка вже давно порожня), і ніколи жодне морозиво не здавалося настільки смачним та освіжним. Для ходьби цей перехід по снігу був дуже виснажливий: під палючими променями сонця товстий шар снігу відразу підтає, ноги ковзають, тому що все йдеш по пересіченій площині, ступня цілком провалюється; якщо не мати при собі палиці, падінням ризикуєш шохвилини. Досить практичний такий прийом, який легко засвоюється: йти швидким кроком, підстрибуючи, злегка зігнувши спину і розставляючи ноги ширше, якомога рівномірніше і сильніше, роблячи часті, короткі зупинки для відпочинку.

Нарешті між 12 год. і 1 год. дня

с. 3

я приєднався до всієї компанії, що чекала відсталих на чорній голій скелі, що виринула між сніговими полями, північним, уже пройденим, і південним, ще довшим і крутішим. Тут ми перепочили трохи, підкріпилися нашвидкуруч чимось, що виявилось під рукою або в кишенях: коньяк, лимон, галети, шоколад, а головне, крижана вода, яку можна було зачерпнути відразу біля південного підніжжя скелі просто з витоків р. Клухору⁸⁴, що пробивається під товстими сніжними пластами, просто з-під глетчерів.

Тут же розпрощалася з нами і рушила назад компанія, що поверталася на Теберду, а потім підійшли нарешті Білоконський, Петербурзька дама та Гредескул, яких вітали дружніми криками. Однак зволікати було не можна, і близько 2 год. ми почали спускатися, причому вся “чортова дюжина” (до Сухума нас ішло 13!)

⁸⁴ Р. Клухор являє собою злиття Північного Клухору, який витікає з озера Клухор, і Південного Клухору, який бере початок від льодовика Клухор. Нижче річка Клухор зливається з Бу-Ульгеном у річку Гоначхир, що впадає в Теберду. Річка Клухор протікає вздовж північного схилу Головного хребта Великого Кавказу, довжина річки 157 км. Паралельно річці Клухору проходить Військово-Сухумська дорога.

розділилася на спуску. Найдотепніше діяла молодь: посідали на бурки і, немов на санчатах, скотилися цим першим “південним” сніговим полем і досягли в такий спосіб відразу рівня альпійських лугів, що розтягнулися вздовж берегів р. Клухору, після виходу її з-під снігу. Білоконський, утім, спустився (мимоволі) в такий же спосіб і без бурки, причому, на щастя, його костюм залишився цілим. Гредескул на південному схилі зачислився до молоді та став кавалером Псковитянки. Петербурзька дама, Биков, Мхітаров і я вважали за краще спуститися на ногах, разом з провідниками і кіньми, і це нам вдалося.

Треба сказати, що для ніг, а частково і для рук, спуск був незрівнянно важчий за підйом; зате дихати було надзвичайно легко, а дивне чисте повітря диких пустельних висот вселяло різючу бадьорість і енергію. Як змогли спуститися коні, я й досі не розумію; мені було так шкода їх, що я уникав дивитися на них. До того ж принаймні половина багажу була запакована непрактично: дерев’яна коробка з капелюхом Малоросіянки побила щодо цього рекорд! Треба віддати належне провідникам, що вони таки зуміли спритно нав’ючити: ніщо не зламалося і не розгубилося.

Пройшовши це снігове поле і потім 2–3 менших, що залягли в малодоступних сонцю місцях серед лугів, які вже починали рясніти квітами, ми дійшли між 4–5 год. до злиття р. Клухору з р. Нахаром, що веде на північний схід до т. зв. Нахорського перевалу (9415 ф.)⁸⁵. На відстані близько пів версти один від одного Клухор і Нахар спадають двома чудовими, оповитими сріблястим водним пилом каскадами, що красою не поступаються знаменитому швейцарському Штауббаху⁸⁶, а потім зливаються в один гірський потік, р. Клич, що повертає на південний захід і протікає в лісистій, довгій і вузькій ущелині.

Тут ми всі зійшлися і зробили привал, що тривав не більше години.

⁸⁵ Тут Павло Ріттер має на увазі р. Махар-Су та її ущелину між Карачаєво-Черкесією та Абхазією поряд підніжжя хребта Даут. Територіально Махарська ущелина розташована вздовж берега річки Учкулану та прилягає до межі річки Махар-Су, що впадає в Учкулан. Міхарські скали з усіх боків оточені гірськими піками висотою до 3700 м.

⁸⁶ Водоспад Штауббах (Staubbachfall) – один з найвідоміших і найкрасивіших водоспадів Швейцарії. Розташований у долині гірського потоку Штауббах у Бернських Альпах поблизу міста Лаутербруннена.

Тебердинське бірюзове озеро на висоті 9100 ф. н. р. м.
на Клухорському перевалі

Сніжне поле поблизу Клухорського перевалу

Зигзаг тропи Клухорського перевалу

П. Рітгер.
(Далі буде).

Ритгер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге) // Утро. Иллюстрированное приложение. Воскресенье, 8 ноября 1909 г. № 888. С. 1–4.

с. 1

VIII.

Наш привал при злитті річок Клухору і Нахару, поблизу верхів'я утвореного їхнім з'єднанням Клича, був лише невеликим перепочинком у дорозі: про триваліший відпочинок годі було й думати, бо ночувати ми мали в так зв. Кличській казармі, до якої звідси було верст 20. Провідники наполегливо переконували нас, що безпечний нічліг можна мати тільки там, але аж ніяк не

в покинутій і безлюдній Червоній будці, що на півдорозі в лісі на березі Клича, тій самій, до якої брався нас довести Алім: тепер у ній знищено сторожовий пост, і цілком природно, що вона є зручним пунктом для розбійних нападів горців, що нерідко тут розбійничають, переважно сванетів, що пробираються зі своєї Сванетії через малодоступні гірські проходи в абсолютно безлюдну і пустельну Абхазію. Вирушивши знову в дорогу близько 5 год. вечора, ми домовилися йти тепер уже всім разом, однією групою, для більшого спокою, тим паче що дорога вступила до лісу, який ставав дедалі густішим. Перебравшись по каменях через злиття Клухору та Нахару і піднявшись на лівий берег Клича, ми пішли вже зигзагами “проїжджої” дороги, що здалася нам ледь не шосейною після пройденого за весь день Карачаївського шляху. Перед виступом я якось інстинктивно, про всяк випадок, вийняв із в’юків свій непромокливий плащ і поніс його в руках, не підозрюючи, як він стане в пригоді через якісь чотири години.

Від 5 до 7^{1/2} години ми йшли бадьоро та весело; зовсім нова декорація південної ущелини, на дні якої рвучко мчить смугою в 5–6 сажнів блакитно-зелений Клич, обриваючись частими каскадами, поглинала всю нашу увагу; почали перетинати дорогу й водоспади, що збігали ліворуч із прямовисних скелястих схилів; спочатку вони

с. 2

перебігали через дорогу вузькими змійками, потім стали траплятися дедалі частіше і робилися багатоводнішими; зустрічалися часто і снігові галявини, що залягли внизу, у лощинах, малодоступних сонцю, і їх доводилося перетинати схилом, з ризиком послизнутися і мимоволі скотитися донизу просто в Клич. Для скорочення майбутнього довгого переходу провідник нерідко змушував нас переходити із зигзага на вузькі стежки, тобто, по суті, спускатися просто з верхнього зигзага на нижній. Дерев, що обвалилися, теж часто перегороджували шлях, який виявився незабаром зовсім уже не таким поліпшеним, як ми подумали спочатку. Ми всі вже промочили собі ноги в снігу та у воді, але не звертали на це уваги: втома помітно давалася взнаки.

Нарешті о пів на 8 вечора (було ще видно) ми дісталися до Червоної будки; почали лунати голоси на користь ночівлі тут,

оскільки, за словами Фрола, до Білої будки (тобто Кличьської казарми) було ще 12 верст. Але водночас і він, і Ібрагім наполегливо радили йти далі і хоч пізно вночі, але дійти до казарми. Їхня тривога посилилася ще від того, що незадовго до Червоної будки ми зустріли в лісі двох горян, які розкланялися з нами привітно, але здалися провідникам вельми підозрілими. Ібрагім казав, що безпечніше заночувати навіть десь просто в лісі, але не тут, бо Червона будка є певним пунктом, куди розбійники можуть звернути свою увагу. Більшістю голосів вирішили йти далі, й ось тут і почалася найважча частина переходу. Незабаром стемніло, ліс дедалі густішає, водоспади, снігові смуги, здавалося, траплялися дедалі частіше. Засвітили ліхтар і пробиралися слідом за тим, хто його ніс попереду, розтягнувшись уздовж дороги; о 9-й годині, коли вже стало темно і ми зупинилися перед дуже крутим сніговим спуском, що перетнув дорогу, пішов ще дощ. Тут я оцінив свій плащ, тому що ми простояли в такому становищі близько години: добре ще, що ліс у цьому місці був густий. Настрій знизився і став мінорним; дехто почав нервуватися, чіплялися з питаннями до провідників, чи далеко до казарми; Ібрагім відповідав на своєму ламаному російському жаргоні: “Ходи скоро, прийдеш скоро”, але числа верст, звісно, визначити не міг. Коли ж Петербурзька дама, страшенно перевтомлена, з необережності обмовилася, що “Ібрагім каже неправду”, кавказець люто накинувся на неї з криком: «Ходи назад на Красный будка! Как ты смел говорить: “Ибрагим лжет!”». Насилу його заспокоїли.

Самовідданість виявили тут Гредескул і Софронич: слідом за провідниками і в’ючними кіньми вони ризикнули перейти і спуститися цим сніговим полем, останнім, за словами Ібрагіма, що згодом справдилося.

Мало того, після спуску вони знову піднялися і повідомили нас, що залишилися нагорі, про результати свого рекогносцирування і переконали наслідувати їхній приклад. Дощ перестав, і о 10 год. ми здійснили цей спуск.

Я думаю, що темрява навіть виявилася доречною, тому що ліхтар освітлював лише той невеликий простір, через який треба було щосекунди перебратися, а при денному світлі було б ще страшніше спускатися, споглядаючи все круте урвище, що зяло внизу; тільки спустившись униз, на самий берег Клича, ми могли

приблизно збагнути, яку ризиковану штуку ми щойно утнули. Але зволікати тут було неможливо; на запитання “Чи скоро буде Біла будка?” Ібрагім усе повторював: “Скоро, два кроки, там, де розбійник Караман, де вбив!” – відповідь, яка не особливо заспокійливо діяла на нашу втомлену і знервовану компанію. Ми йшли якось за інерцією; трохи прикрашали похмурий настрій міради світлових точок, що наповнювали ліс: це були жучки-світлячки, що миготіли всюди в неймовірній кількості. Але незабаром ми придивилися і до цього; одної миті навіть були готові сісти чи лягти в лісі, де завгодно, аби не рухатися з місця. Я розтер собі ногу і йшов накульгуючи, Софронич скаржився на биття серця і т. п.; і тільки страх перед небезпекою схопити в [...]ному лісі кавказьку лихоманку штовхав нас уперед, а з іншого – задушлива атмосфера [...]ного лісу діяла розслаблювально.

Зрештою, близько 2 год. ночі Ібрагім закричав: “Тут розбійники [...] Караман!” Маю зізнатися, ми зрозуміли, що був цей вигук у вельми невтішному сенсі. Але Ібрагім відразу підніс запалений сірник до великого держака і висвітлив прибитий до нього напис, який повідомляв, що в такий день такого року “тут був убитий розбійник Караман”. Ми зітхнули вільно, а Ібрагім сказав, що від цього дерева до Білої будки близько чверті версти.

Справді, ми досягли того місця, де до Клича впадає ліва притока Гвандра, а сажнях у 100 вище за течією на правому березі Клича, як значиться в путівнику, була розташована Біла будка. Доволікшись до неї, ми побачили, що й тут не було нікого; приміщення стражника виявилось замкненим зовні на висячий замок, але кімната для приїжджих, сарай та стайня стояли відкритими для мандрівників. Тільки тепер, передчуваючи ночівлю під дахом на голій, але сухій дерев’яній підлозі невеликої кімнати, де всі ледве вмістилися, уклавшись покотом, ми відчули, до якої міри виснаження ми дійшли. Але водночас ми подякували провідникам за те, що вони змусили нас дійти до казарми, тим більше що дощ знову відновився, і сильний. Попри втому, ми все ж таки влаштували чаювання, попоїли і лягли остаточно спати лише близько 3 год. ночі, проспавши години до 9 ранку і прокинувшись із приємним відчуттям того, що до Сухума залишається всього 95 верст.

Вранці (це був понеділок 13 липня) дощ і далі йшов, але ми могли й не поспішати з виступом. Треба було гарненько віддихатися, упорядкувати речі, одяг, білизну. Наприклад, свої черевики,

що остаточно порвалися, я викинув і, забинтувавши розтерту ступню, вже надів парусинові сандалії. Напилися чаю, встигли навіть зварити картоплю і взагалі помітно спустошили наші запаси. Далі в дорозі було перше селище російських поселенців, де ми розраховували на поповнення провіанту.

На щастя, небо незабаром прояснилося, і близько 11 год. ранку ми рушили вперед, уже правим берегом Клича, з’єднаним з лівим берегом дерев’яним мостом, кроків за 20 від казарми. Оскільки велику частину ущелини ми пройшли в темряві, то картина справжньої південної розкішної рослинності розкрилася перед нами тільки тепер, коли ми спустилися

с. 3

вже на висоту 3414 ф., тобто нижче Тебердинських дач (4200 ф.), та ще на південному схилі. Квітів ми жодних уже не застали: вони всі відцвіли у квітні та травні. Дорога, вузька, але зручна, йшла майже вся лісом; на 7-й версті від казарми Клич, після впадання в нього зліва р. Сакен⁸⁷ (ущелиною якої гірська стежка через перевали Хіда⁸⁸ й Утвір⁸⁹ веде у Сванетію⁹⁰), вже перетворюється на повноводну і прекрасну південну річку Кодор, що впадає в Чорне море трохи на південь від Сухума.

Близько 1 години дня ми дійшли до Гентсвіжа, невеликого (лише кілька дворів) селища, де ми поспішили домовитися в тамтешніх російських поселенців про три вози (по 15 р.) із зобов’язанням доправити нас до Цебельди⁹¹, великого вірменського містечка, що за 30 верст від Сухума, з яким воно має [...] сполучення диліжансами. У Гентсвіжі ми відпочили в дорожній будці, напилися молока і чаю (я встиг викупатися, попри забинтовану

⁸⁷ Ліва притока р. Кодору.

⁸⁸ перевал на Західному Кавказі, частина Кодорського хребта.

⁸⁹ перевал на Західному Кавказі, частина Кодорського хребта.

⁹⁰ Сванетія – історична гірська область на північному заході Грузії, розташована на південних схилах Великого Кавказу. На території області розташовані чотири з 10 найвищих вершин Кавказу. Територіально та історично Сванетія ділиться на Кодорську ущелину, Верхню (складається з Вільної (Східної) та Княжої (Західної)) та Нижню, які розділені Сванетським хребтом.

⁹¹ Село в Абхазії, розташоване на північний схід від райцентру Гульрипш частково в передгірській смузі, частково в гірській зоні, у середній течії р. Кодору.

ногу, у струмку, що впадає в Кодор, ми відпустили наших провідників і близько 4 години дня поїхали на возах. Звичайно, для втомлених ніг цей спосіб пересування був дуже привабливий, але треба пояснити, що він був зовсім не комфортний. Коні, впряжені поодиноці, були доволі погані, вози й упряж були недобрі, та й самі візники, великороси, закинуті в зовсім чужу для них, з розкішною природою, але дику обстановку, справляли сумне враження. Вони самі з жахом казали про ті “провалля” і “кручі”, якими нам ще треба було їхати все в далечінь стрімкого берега Кодору. Дружина одного з них усе запитувала, навіщо ми сюди прийшли, може, “скотинку купували на Теберді”, і недовірливо хитала головою, коли Білоконський намагався їй пояснити, що ми подорожуємо для задоволення.

Дорога все спускалася і йшла переважно лісом, але траплялися вже й галявини і навіть занедбані фруктові сади, також промовисті свідки запустіння Абхазії після відходу горців до Туреччини⁹². Ми проїхали не зупиняючись повз село Аджарі, потім повз хутір, що належить Драндському монастирю⁹³ (сам монастир лежить за 19 верст від Сухума) і дісталися між 7–8 год. вечора селища Чхалти⁹⁴, мальовничо розташованого в напрочуд красивій ущелині над Кодором при впаданні в нього праворуч Чхалти, через яку побудовано навіть залізний міст. Це пристойне селище, у якому є духан, що притулився біля руїн старовинної вежі. Є тут і контора лісопромисловців Максимових⁹⁵, які облаштували звідси власним коштом стежку, що веде до Марухського перевалу⁹⁶. Ми

⁹² Детально про причини переселення горців до Туреччини див.: примітка 18.

⁹³ Православний монастир на честь Успіння Божої Матері Сухумської єпархії в селі Дранді в Гульрипшському районі Абхазії (на сьогодні – Гульрипшський муніципалітет Абхазької Автономної Республіки (суб’єкт Російської Федерації).

⁹⁴ Село в Гульрипшському районі Абхазії.

⁹⁵ Йдеться про ростовського промисловця і благодійника Петра Романовича Максимова, який вкладав кошти в нафтовидобування, будівництво залізниці, доріг, школи і лікарні в Абхазії.

⁹⁶ Перевал на висоті 2748 м через Головний Кавказький хребет у західній частині Великого Кавказу. Перевал поєднує долину р. Марухи (басейн Кубані) з долиною Ацгара (притока Кодору).

влаштували собі ночівлю просто неба у великому дворі, що прилягає до приміщення поліцейських стражників; вони пропонували нам свої кімнати, але там було душно і брудно. Посеред двору розвели багаття, зварили навіть суп із курки, а для товаришів малоросів і кубанців – куліш із салом, купили в духані червоного кавказького вина, потім після вечері та чаю влаштували в різних місцях ліжка, добуті також із духану, виспалися чудово. Лише вранці осіла сильна роса, але при перших променях сонця повіяло теплим півднем, хоча на віддалі з-за зеленіючих багатющою рослинністю схилів Кодорської ущелини вималювалися то там, то там снігові вершини хребта. Ми рушили вранці в дорогу о 6-й годині, і більшість із нас пішли вперед пішки: до Сухума вже залишалося лише 75 верст, і ночувати ми вже мали в Цебельді.

П. Рітгер.
(Далі буде).

Ритгер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экскурсия по Военно-Сухумской дороге) // Утро. Иллюстрированное приложение. Воскресенье, 15 ноября 1909 г. № 894. С. 1–4.

с. 1

Закінчення

IX.

Від 6 год. ранку до 12 год. дня ми зробили перехід за 20 верст, від Чхалти до наступного селища Лати⁹⁷, де відпочили години дві. Погода знову була чудова, небо безхмарне, сонце присмажувало так сильно, що кожен поворот дороги в тінь приносив справжню насолоду; хоча струмки траплялися й часто, але на південному схилі з водою треба бути вже дуже обережним, не так, як на гірських висотах: джерела стоячої води майже завжди гарячкові, можна безпечно пити воду лише з холодних джерел або з припасованого до них місцевими жителями дерев'яного жолобка.

Дорога весь час іде лісом уздовж правого берега Кодору, то просто над урвищем, то відокремлюючись трохи, такою вузьенькою смугою, що роз'їхатися двом візкам, що зустрілися,

⁹⁷ Село в долині р. Кодору.

неможливо: доводиться вичікувати в деяких ширших проміжках над урвищем.

З правого боку дороги тяглися з невеликими перервами круті гірські схили, порослі деревами. Величезні каштани, кавказькі пальми (т. зв. самшит, *buxus*), папоротеві зарості, ліани, що обвили гігантські дерева і нависли завісою над дорогою і над Кодором, який бушував на дні долини, що потопала з усіх боків у зелені, змінювалися зрідка, коли дорога відступала від річки, зеленіючими галявинами, плантаціями тютюну та кукурудзи. Траплялися й дикі плодові сади, оббиті густими чагарниками ожини, єдиної ягоди, якою ми могли ласувати в дорозі.

Наші візники везли нескоро, і ми вважали за краще йти пішки замість сидіти на возі, звисивши ноги над урвищем, край якого часто був на відстані не більше вершка від зовнішньої колії. Єдиний зустрічний віз, що зіткнувся з нами між Чхалтою та Латами, врятував життя нашим товаришам “комуністам”, що їхали поперед: коли після вигуку зустрічних їхній візник зупинився, щоб сідоки злізли і відтягли віз, то виявилось, що в лівому колесі вискочила чека. Якби ця зупинка трапилася декількома секундами пізніше, то колесо зіскочило б і якщо не весь візок, то вже сідоки, що сиділи з лівого його боку, були б у Кодорі, що вирував унизу.

Картина південного схилу дуже гарна, розкішна, але їй бракує людей, живого діяльного життя. Безлюддя, пустельна самотність цілком гармонуює з неприступними гірськими висотами, а тут стає сумно, коли бачиш, як гинуть невикористані природні багатства; і так триватиме доти, доки не проведуть добрих, хоча б колісних, шосейних доріг по всіх долинах та ущелинах. У Латах ми зробили привал у дворі біля будиночка дорожнього майстра, отримали тут самовар, якась Кароліна зварила нам навіть макарони, які були в нас у запасі. Від неї ж ми дізналися, що згадана в путівнику Г. Г. Москвича місцева мешканка, вдова об’їждчика Варвара, у якої “можна добре пообідати” (як там сказано), загинула трагічно минулого року, коли їхала на візку з дітьми, повертаючись із Сухума: обірвалася в Кодорі з т. зв. Багадської скелі⁹⁸, розташованої на віддалі 7 верст від Лат.

⁹⁸ Великі скелі в долині р. Кодору поблизу поселення Багада (місцева назва Куаначхир).

с. 2

Найбільшу насолоду відчували ми на цьому привалі від купання в річці Аргуні⁹⁹ (притока Кодору); менш ніж у ¼ версти відстані від місця зупинки через невеликий гайок протікала неглибока вузька річка з чистою прозорою водою, що вся складається з низки маленьких каскадів: не можна навіть собі уявити чудове відчуття від цих “натуральних” душів! За сильної полуденної спеки це “водолікування” надзвичайно підбадьорило нас усіх.

Візники наполягали на потребі переправитися через Багадську скелю засвітла, а розповідь про загибель бідної Варвари ще більше переконала нас у цьому. Дісталися ми до Багадського поліцейського посту (на 7-й версті від Лат) близько 5 год. по обіді. Тут, вийшовши з лісу на дорогу, що починає звиватися впродовж близько 3 верст на половині схилу голої сірувато-білої скелі, що височіє над Кодором сажнів на 100–120, ми побачили, мабуть, найкращу панораму на всьому південному схилі. Лівий берег Кодору набагато нижчий і весь потопає у зелені; позаду нас із півночі ще замикали ущелину віддалені снігові вершини, з якими ми тут попрощалися. Краєм дороги хоч і зроблено невисокий (не більше пів аршина) кам’яний парапет, але він у багатьох місцях обвалився. Візники наші їхали дуже обережно і нескоро, а ми теж пройшли ці 3 версти дуже повільно, години за 1½–2, милуючись весь час чудовою панорамою, поки дорога не повернула круто праворуч від Кодору до спуску, що йде лісом близько 7 верст і веде до залізного мосту, перекинутого через якусь праву притоку Кодору. Тут ми зустріли цілу череду буйволів, які до того часу траплялися нам лише в окремих екземплярах.

Поблизу мосту є інший хутір, що належить Дранському монастирю, де можна дістати нічліг, але ми вирішили заночувати в Цебельді, великому і багатому вірменському селищі, що розкинулося на високому плоскогір’ї, верст на 10 навкруги, куди нам і треба було в’їхати, але вже по чудовій шосованій дорозі. Вечір був напрочуд тихий, безвітряний; навіть шелесту листя не було чути, і тільки цикади порушували тишу, зійшли зірки, молодь почала співати хором, і за такої обстановки ми проїхали спочатку лісом, потім

⁹⁹ Річка на Північному Кавказі, права притока р. Сунжі (басейн р. Терек).

Сухум. Вихід із саду “Синоп”, вид на море

Дорога над р. Кодором на під'їзді до с. Чхалти

Новофонський монастир поблизу Сухума

Дача М. М. Ковалевського між Сухумом і Новим Афоном

с. 3

безлюдними, вже заснулими вулицями селища і нарешті об 11-й годині ночі зупинилися, за вказівкою візників, біля поліцейського посту, де нам запропонували ночівлю у стражників. Цей пункт вважається в Цебельді центральним, звідси ходять диліжанси на Сухум, навпроти є духан, тож ми й не стали клопотатися про інший притулок.

У кімнатах ночувати ми не наважилися: у них було надто душно і брудно, та ще там перебували два заарештовані тубільці, яких місцева поліція затримала до відправлення їх до Сухума; ми вирішили заночувати на якомусь майданчику, чи то на терасі, чи то даху, що прилягав збоку до будівлі цієї кавказької “буцегарні”. Ніч була дуже темна, ми були сильно втомлені (Биков, напр., заснув, як тільки сів за стіл, і мало не стукнувся головою, впавши, але все ж таки не прокинувся, поки не відіспав хоч трохи свою втому). Жінки визнали навіть дуже поетичним цей “останній нічліг просто неба на висоті покрівлі східного житла”. У темряві ми не звернули уваги на жакливий бруд і сморід, що оточували нас.

Тільки вранці, прокинувшись, ми довідалися, що ця “східна покрівля” була дахом... свинячого хліва, на щастя, порожнього цієї хвилини. Дізналися також, що в Цебельді є і пристойний вірменський готель, але наші візники-великороси, очевидно, не захотіли везти нас до “інородців”, а доправили просто до поліції. Ми поспішили залишити це дуже непривабливе місце нашої ночівлі, кинули там навіть ту частину речей, яка нам більше не була потрібна, і близько 8 години ранку розсілися у два диліжанси, що години через три мали доправити нас до Сухума, до якого звідси верст 30. Спуск із плоскогір'я веде через селище, а потім (на 24 версті від Сухума) вступає в т. зв. Ольгинську ущелину¹⁰⁰, що тягнеться вздовж річки Маджарки¹⁰¹, багато в чому нагадує Маринську ущелину, пройдену нами на північному схилі хребта. Тут неподалік розташоване невелике грецьке селище Ольгинське¹⁰², яке також сполучається із Сухумом за допомогою диліжансів. За-

¹⁰⁰ Ймовірно, Павло Ріттер мав на увазі місцевість приблизно у 20 км від Сухума. Зараз її називають Цебельдинською ущелиною, що поблизу згадуваного автором села Ольгинського.

¹⁰¹ Річка поблизу Сухума з цілющим джерелом.

¹⁰² Засноване православними греками, біженцями з Трапезунда (Османська імперія), близько 1868 р.

галом тут, уже поблизу моря, помічається живе, діяльне торгове життя, бачиш, що природні багатства починають культивуватися.

Побачили ми море, тільки верст за 7 не доїжджаючи Сухума; диліжанси зупинилися біля духану (тут коні самі зупиняються біля цих східних “клубів”), ми пообіцяли на чай кондукторові-вірменину за більш тривалу зупинку і майже бігцем попрямували до моря, що розстиалося за кілька десятків сажнів від духану. Роздяглися на чистому, всипаному камінчиками березі і кинулися в солоні, синювато-зелені хвилі Чорного моря. Вдалині вже виднілася Сухумська бухта, а з іншого боку – руїни стародавньої фортечної стіни, що колись відокремлювала царство Великої Абхазії¹⁰³. Після купання ми ще встигли в духані розпити всією компанією пляшку кавказького вина в ознаменування щасливого закінчення подорожі, а потім уже дорогою, прокладеною вздовж морського берега, повз чудові ботанічні сади, що належать Великому Князю Олександрю Михайловичу¹⁰⁴, “Синоп”¹⁰⁵, повз сади Рукавишнікова¹⁰⁶ та Ноева¹⁰⁷ під’їхали до Сухума близько 11 год. дня і зупинилися в готелі “Орієнт” (Hotel d’Orient), розташованому на самій набережній.

Сухум зі своєю суто тропічною рослинністю – справжнє портове невелике місто. Набережна з кав’ярнями нагадує Єгипет, Грецію, Туреччину. Дуже нагадала мені Александрію¹⁰⁸ нестерпно волога,

¹⁰³ Існувало в Закавказзі впродовж VIII – поч. XI ст. Увійшло до складу Грузинського царства.

¹⁰⁴ Великий Князь Олександр Михайлович Романов (Сандро; 1866–1933) – російський державний і військовий діяч, четвертий син Великого Князя Михайла Миколайовича та Ольги Федорівни, онук Миколи І.

¹⁰⁵ Дача Великого Князя Олександра Михайловича Романова, який свій сухумський маєток назвав “Синоп” на честь перемоги російського флоту під командуванням адмірала Павла Нахімова над турецьким флотом Османа-паші 1853 р. поблизу Синопа.

¹⁰⁶ Рукавишников Костянтин Володимирович, колишній московський міський голова. У своєму маєтку, що нагадував справжній ботанічний сад, вирощував у відкритому ґрунті близько 50 видів пальм.

¹⁰⁷ Ноев Федір Федорович, відомий московський промисловець. У його маєтку вирощувалися квіти, які підприємець постачав до власного квіткового магазину в Москві.

¹⁰⁸ Головний порт і друге за значенням місто Єгипту на західному березі дельти р. Нілу.

абсолютно теплична атмосфера, незмінна вдень та вночі. Спати в готелі навіть у великому номері було неможливо. Надвечір ми оглянули сади, а пізніше каталися бухтою у фелюку.

Наступного дня наша компанія розбилася; більшість вирушила з пароплавом “у Росію”, як там кажуть, тобто до Сочі, Новоросійська, Феодосії (кому куди потрібно), а я залишився ще на один день, щоб побувати на Новому Афоні¹⁰⁹. Я і Ставрополец найняли візника, який і відвіз нас до цього монастиря, що лежить справді в чарівній місцевості, на схилі Абхазьких гір¹¹⁰, за 22 версти від Сухума. Але ми невдало вибрали для поїздки спекотні денні години; за такої спеки не було жодної можливості піднятися на Іверську гору¹¹¹, так що найбільшу насолоду ми дістали тут від чудового морського купання, а до заходу сонця вже повернулися назад до Сухума.

Якраз на півдорозі я звернув увагу на дуже гарну дачу, що височіла просто над морем, і спитав візника-мінгрельця, кому вона належить. Почувши від нього прізвище Ковалевського, я тільки згадав, що тут між Сухумом і Новим Афоном лежить масток харківського депутата-перводумця М. М. Ковалевського¹¹², у якому навіть проектувалася зупинка всієї нашої компанії, якби деякі з нас не поспішали з поверненням. Ми наказали зупинити екіпаж, я запитав у сторожа, чи є тут нині М. М., але, діставши негативну відповідь, ми проїхали далі.

Наступного дня о 2 год. на чудовому пароплаві Російського Товариства “Георгій” я виїхав із Сухума. Нестерпна спека не давала

¹⁰⁹ Містечко, розташоване за 18 км від Сухума, із численними пам’ятками: Новоафонський монастир, руїни давнього храму й Анакопійської фортеці (цитаделі), карстові печери, Генуезька вежа – фрагмент укріплення Анакопії XI–XIII століть тощо.

¹¹⁰ Гори в Абхазії займають майже всю територію регіону. Переважно це високі гірські каскади – відроги Головного (Вододільного) Кавказького хребта.

¹¹¹ Гора в Новому Афоні (Абхазія), висота 344 м. На вершині гори – руїни давньої столиці Абхазії – Анакопії, поблизу – залишки Анакопійської фортеці, у середині гори – Новоафонська печера.

¹¹² Ковалевський Микола Миколайович (1858 – після 1934) – земський діяч, депутат Державної думи I скликання від Харківської губернії.

змоги побути тут довше, хоча я й не встиг оглянути всі цікаві околиці. При абсолютно спокійному морі та ясному небі я міг ще помилуватися з палуби південною частиною “Кавказької Рив’єри”: Новий Афон і Гудаут ми пройшли до заходу сонця; а в Гагри, Адлер, Сочі, Туапсе заходили вже вночі; наступного ранку ми пройшли Геленджик, а о 1 год. дня я вийшов у Новоросійську, де сів одразу в поїзд, що має вагон прямого сполучення (через Катеринодар і ст. Кавказьку) до ст. Мінеральні Води, так що опівдні 18 липня я вже був знову в Железноводську, звідки за три тижні перед тим 3 липня виїхав до Кисловодська, щоб почати звідти екскурсію Військово-Сухумською дорогою, що щасливо вдалася.

Невеликі рамки газетної статті змусили мене уникати подробиць, обмежуючись лише нарисами основної схеми нашої подорожі, натякаючи на багато речей і надаючи фантазії читача можливість домальовувати всі своєрідні картини та відчуття, бачені та пережиті нами.

Якщо хтось із читачів “Утра” збереться здійснити цю екскурсію, я із задоволенням готовий надати йому відомості, які можуть зацікавити туриста, але не знайшли місця в моєму описі.

П. Ріттер.

ЛІТЕРАТУРА

Грицай С. Павло Григорович Ріттер – фундатор української національної індології. Біобібліографічний покажчик творчої спадщини вченого та літератури про нього // **Рідний край.** 2010, № 2. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1456/1/grucay.pdf> (дата звернення: 01.06.2023).

Грицай С. М. П. Г. Ріттер і українська школа індології (до 145-ліття з дня народження) // **Індія: давнина і сучасність: збірник наукових праць.** Вип. II. Київ, 2017.

Домановський А. М., Домановська М. Є. Павло Григорович Ріттер – редактор харківської газети “Утро” (1906–1909 рр.) // **Східний світ.** 2022, № 4.

Ковалевский А. П., Авербух С. И. Павел Григорьевич Риттер // **Павло Григорович Ріттер: Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів.** Харків, 1966.

Надель Х. С. Материалы к библиографии П. Г. Риттера // **Профессор П. Г. Риттер (1872–1939): зб. біоґр. та бібліоґр. матеріалів.** Харків, 1966.

Риттер П. Г. От Кисловодска до Сухума через Теберду (Экспедиция по Военно-Сухумской дороге) // **Утро. Иллюстрированное приложение.** 27 сентября 1909 г. № 852; Воскресенье, 4 октября 1909 г. № 858; Воскресенье, 11 октября 1909 г. № 864; Воскресенье, 18 октября 1909 г. № 870; Воскресенье, 25 октября 1909 г. № 876; Воскресенье, 1 ноября 1909 г. № 882; Воскресенье, 8 ноября 1909 г. № 888; Воскресенье, 15 ноября 1909 г. № 894.

Чувпило Л. О. Вивчення Індії в Харківському університеті у 1805–1917 рр. // **Індія: давнина і сучасність. Збірник наукових праць.** Вип. І. 2-ге вид., доповн. та уточ. Київ, 2016.

Чувпило Л. О. Індологічна діяльність П. Г. Риттера в дожовтневу добу // **Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті): збірник наукових праць.** Київ, 2018.

REFERENCES

Chuvpylo L. O. (2016), “Vyvchennya Indiyi v Kharkivs'komu universyteti u 1805–1917 rr.”, in *Indiya: davnyina i suchasnist'*, Vyp. I, 2 vyd., DU “Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny”, Vseukrayins'ka asotsiatsiya indolohiv, Kyiv. (In Ukrainian).

Chuvpylo L. O. (2018), “Indolohichna diyal'nist' P. H. Rittera v dozhovtnevu dobu”, in *Indolohiya v Ukrayini (Vseukrayins'ki konferentsiyi indolohiv: tezy, dopovidi, promovy, statti)*, NAN Ukrayiny, Vseukrayins'ka asotsiatsiya indolohiv, Posol'stvo Respubliky Indiya v Ukrayini, Kyiv. (In Ukrainian).

Hrytsay S. (2010), “Pavlo Hryhorovych Ritter – fundator ukrayins'koyi natsional'noyi indolohiyi. Biobibliohrafichnyy pokazhchyyk tvorchoyi spadshchyny vchenoho ta literatury pro n'oho”, in *Ridnyy kray*, No. 2, pp. 236–47, available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1456/1/gruca.pdf>. (accessed 1 June 2023). (In Ukrainian).

Hrytsay S. M. (2017), “P. H. Ritter i ukrayins'ka shkola indolohiyi (do 145-littya z dnya narodzhennya)”, in *Indiya: davnyina i suchasnist'*, Issue II, DU “Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny”,

Vseukrayins'ka asotsiatsiya indolohiv, Kyiv, pp. 47–72. (In Ukrainian).

Domanovskiy A. M. and Domanovska M. Ye. (2022), “Pavlo Hryhorovych Ritter – redaktor kharkivskoi hazety “Utro” (1906–1909 rr.), *Shidnij svit*, No. 4, pp. 38–49. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw> 2022.04.038. (In Ukrainian).

Kovalevskiy A. P. and Averbukh S. I. (1966), “Pavel Grigor'yevich Ritter”, in *Pavlo Hryhorovych Ritter: Zbirnyk biohrafichnykh ta bibliohrafichnykh materialiv*, Vyd-vo Kharkivs'koho universytetu, Kharkiv, 1966, pp. 1–28. (In Russian).

Nadel Kh. S. (1966), “Materyaly k byblyohrafi P. H. Ryttera”, in *Profesor P. H. Ritter (1872–1939): zb. biohr. ta bibliohr. materialiv*, KhDU, Kharkiv, pp. 50–65. (In Russian).

Rytter P. H. (1909), “Ot Kyslovodska do Sukhuma cherez Teberdu (Ekskursiya po Voenno-Sukhumskoi dorozhe)”, *Utro. Yllustrirovannoe prylozhenye*, Voskreseniye, 27 sentyabrya 1909, No. 852, pp. 1–4; Voskreseniye, 4 oktyabrya 1909, No. 858, pp. 2–4; Voskreseniye, 11 oktyabrya 1909, No. 864, pp. 1–3; Voskreseniye, 18 oktyabrya 1909, No. 870, pp. 1–4; Voskreseniye, 25 oktyabrya 1909, No. 876, pp. 2–4; Voskreseniye, 1 noyabrya 1909, No. 882, pp. 1–3; Voskreseniye, 8 noyabrya 1909, No. 888, pp. 1–4; Voskreseniye, 15 noyabrya 1909, No. 894, pp. 1–4. (In Russian).

М. Є. Домановська, А. М. Домановський

**“ВІД КИСЛОВОДСЬКА ДО СУХУМА ЧЕРЕЗ ТЕБЕРДУ
(ЕКСКУРСІЯ ВІЙСЬКОВО-СУХУМСЬКОЮ ДОРОГОЮ)”:
МАЛОВІДОМІ ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ
ПАВЛА РІТТЕРА (1872–1939)**

У публікації вводяться до наукового обігу маловідомі подорожні нотатки “Від Кисловодська до Сухума через Теберду (Експедиція Військово-Сухумською дорогою)” відомого вченого, сходознавця-індолога, викладача Харківського університету Павла Ріттера. Спогади науковця про подорож Кавказом вийшли друком в ілюстрованому додатку до популярної харківської газети “Утро”, редактором якої він був упродовж 1906–1909 рр. Наприкінці квітня 1909 р. Павло Ріттер після низки судових процесів, у яких так і не знайшлося аргументів на користь притягнення його до кримінальної відповідальності за журналістську діяльність, звільнився з посади редактора і став готуватися до подорожі. Для

науковця і журналіста важливо було не лише відновити здоров'я і дістати задоволення від разючої природи Кавказу, а й поділитися спогадами, репрезентувати якісні фотоматеріали і детальні інструкції щодо організації складної поїздки читачам популярної газети. На відміну від щоденної версії газети “Утро”, доступної широкому загалу в електронному архіві проєкту “LIBRARIA. Архів української періодики онлайн”, ілюстрований додаток, який виходив друком у неділю і в якому у вересні – листопаді 1909 року публікувалися подорожні нотатки Павла Ріттера “Від Кисловодська до Сухума через Теберду (Експерсія Військово-Сухумською дорогою)”, не оцифрований. Опрацювати його вдалося в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка за два тижні до широкомасштабного російського вторгнення в Україну і згодом підготувати до друку.

Ключові слова: Павло Ріттер, газета “Утро”, подорожні нотатки, Кавказ, Військово-Сухумська дорога, Російська імперія

Стаття надійшла до редакції 04.06.2023